

Dini Tetkikler Dergisi

ISSN 2645-9132

Cilt: 4 Sayı: 2 (Aralık 2021)

Ebû Bekir el-Ḥaffâf ve Fıkıh Usûlü Düşüncesi

Yazar & Çevirmen Davut Eşit	
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, Van, Türkiye	
davutesit@yyu.edu.tr	ORCID 0000-0003-1366-4650

Makale Bilgileri		
Tür Çeviri Makale		
Geliş Tarihi 21 Mart 2021	Kabul Tarihi 29 Aralık 2021	Yayın Tarihi 31 Aralık 2021
Atıf Eşit, Davut. “Ebû Bekir el-Ḥaffâf ve Fıkıh Usûlü Düşüncesi”. çev. Davut Eşit. <i>ULUM</i> 4/2 (2021), 363-387.		
Araştırma/Yayın Etiği Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi, Turnitin’de benzerlik taramasından geçirildi ve çalışmada araştırma/yayın etiğine uyulduğu teyit edildi.		
Etik Beyan *Bu makale, <i>ULUM</i> 4/2 (2021), 219-243 arasında araştırma makalesi türünde İngilizce olarak yayımlanan “Abû Bakr al-Khaffâf and His Thought of Uşul al-Fiqh” başlıklı çalışmanın yazarı tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.		
Copyright © 2020 by <i>ULUM</i> İslami İlimler Eğitim ve Dayanışma Derneği, Ankara, Turkey		
CC BY-NC 4.0 Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial Lisansı altında lisanslanmıştır.		

Ebû Bekir el-Ḥaffâf ve Fıkıh Usûlü Düşüncesi*

Öz

Ebû Bekir el-Ḥaffâf, 4./10. Yüzyılda Irak bölgesinde yaşayan Şâfiî fakihlerinden biridir. Irak bölgesi, özellikle bu yüzyıllarda Şâfiî mezhebi için önemli çekim merkezlerinden biri olmuş, Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc ve öğrencileri başta olmak üzere o dönemde mezhebin otorite fakihleri bu bölgede yetişmeye başlamıştır. Birçok kelâmî ve felsefî ekolün merkezlerinden biri olan Irak bölgesi, ilk dönem Iraklı Şâfiîlerin düşüncelerinde etkiler bırakmıştır. Bunu gösteren önemli bulgulardan bir tanesi gerek klasik gerekse de modern kaynaklarda hakkında yeterince bilgi bulunmayan Ebû Bekir el-Ḥaffâf'tır. O, *el-Aksâm ve'l-ḥişâl* adını taşıyan furû' fıkıh alanında yazdığı muhtasar eserin girişinde özet halinde belli başlı fıkıh usûlü konularını ele almaktadır. Ḥaffâf'ın *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*'de fıkıh usûlü konularına yer vermesi, Şâfiî'den sonra Şâfiî fıkıh usûlünün gelişimi konusunda önemli veriler sunmasının yanında, kendi dönemindeki Şâfiî usûlcüler üzerinde etkili olan kelâmî perspektifi yansıtmaya bakımdan da kayda değerdir. İşte bu çalışma hem bu etkiyi göstermek hem de gerek klasik gerekse de modern kaynaklarda ihmal edilmiş bir Şâfiî fakihini ve onun usûl düşüncesini tanıtmaya amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler

Şâfiî Mezhebi, Irak Bölgesi, Fıkıh Usûlü, Ebû Bekir el-Ḥaffâf, *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*

Abû Bakr al-Khaffâf and His Thought of Uşûl al-Fiqh

Abstract

Abû Bakr al-Khaffâf is one of the Shafi'i scholars who lived in the Iraqi region in 4./10. century. The Iraqi region became one of the important centers of attraction for the Shafi'i school (madhhab) especially in these centuries, and the authority scholars of the sect, especially Abû al-'Abbâs Ibn Surayj and his students, started to grow up in this region. The Iraqi region, which is one of the centers of many theological and philosophical movements, left an impact on the thoughts of the early epoch Iraqi Shafi'i's. One of the important findings showing this is al-Khaffâf, whose detailed information is not available in both classical and modern sources. In the introduction of his concise work, which he wrote in the field of fiqh, named *al-Aksâm wa-al-khisâl*, he deals with certain topics of uşûl al-fiqh in summary. This study aims both to show this effect and to introduce a Shafi'i jurist and his procedural thought, which has been neglected in classical and modern sources.

Keywords

Shâfi'i School, Iraqi Region, Uşûl al-Fiqh, Abû Bakr al-Khaffâf, *al-Aksâm wa-al-khisâl*

---

* Bu makale 2017 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi* adlı doktora tezimize dayanmaktadır. Bu vesileyle teze değerli katkılar sunan danışmanım Prof. Dr. Osman Taştan hocama tekrardan teşekkür ediyorum.

Giriş

Mısır, Şâfiîliğin farklı bölgelere yayılması bakımından merkezi bir rol oynamıştır. İslam dünyasının farklı yerlerinden Mısır'a gelen bilginler, orada Şâfiî'nin geride bıraktığı öğrencileri ve eserleriyle karşılaştılar. Irak'tan Mısır'a gelerek Şâfiî'nin öğrencilerinden aldıkları fikhî birikimi ve Şâfiî'nin eserlerini oraya taşıyanlar arasında Ebû İsmâil et-Tirmizî (öl. 280/893) ve Ebü'l-Ĥâsım el-Enmâî (öl. 288/901) başta gelmektedir. Farklı bilginlerin katkılarıyla gelişen Irak bölgesi Şâfiîliğinin en önemli temsilcileri İbn Süreyc (öl. 306/918) ve onu takip eden öğrencileri olmuştur. Onların çalışmaları sayesinde Irak bölgesi, Mısır'dan bağımsız yeni bir Şâfiî okulu olarak varlık kazanmıştır.¹ Şâfiîliğin Irak bölgesine yerleşmesi, aynı zamanda burada Şâfiîliği temsil eden âlimlerin Irak bölgesindeki fikri hareketlilikten etkilenmelerini beraberinde getirmiştir. Özellikle ilk dönem Iraklı Şâfiîler, Irak bölgesindeki kelâmî hareketlerle özellikle de Mu'tezile kelâmıyla ilişkilidirler.² Bu ilişki kendilerinden sonra yaşayan Eş'arî ve Şâfiî bilginler tarafından da dile getirilen bir husustur. Nitekim Bedrüddîn ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) aktardığına göre Ebû Bekir el-Bâkıllânî (öl. 403/1010), Ebû İshâk el-İsferâyînî (öl. 418/1027) ve Ebû Muhammed el-Cüveynî (öl. 438/1407); İbn Süreyc ve onun çağdaşlarının Mu'tezile'nin eserlerini inceledikleri için onların görüşlerinden etkilendiklerini belirtmektedirler.³ Keza Tâcüddîn İbnu's-Sübkî (öl. 771/1370), İsferâyînî'nin *Uşûlu'l-fikh* adlı eserinden konuyla ilgili bir aktarım yapmaktadır. Buna göre İsferâyînî, İbn Süreyc ve onun döneminde yaşayan Şâfiîlerin kelâm meselelerine olan ilgilerinden dolayı Mu'tezileye ait eserleri irdelediklerini belirtmektedir.⁴ İsferâyînî, ilk dönem Iraklı Şâfiîler'in Mu'tezile mezhebine ait eserleri okuduklarına ve bu eserlerde şer' vârid olmadan önce nimeti verene şükretmenin aklî zorunluluk olduğuna ilişkin ibareler gördüklerine; Mu'tezileye ait bu ibarelerin içerdiği düşünce yapısının dayandığı "kötü ve çirkin zihniyeti" anlamadıkları için bu ibareleri güzel gördüklerine vurgu yapmaktadır.⁵ İsferâyînî bir bakıma, İbn Süreyc ve çağdaşlarının Mu'tezile'nin dayandığı akıl yapısını yeterince anlamadıkları için onların görüşlerinden etkilendiklerine ilişkin bir değerlendirmede bulunmaktadır.⁶ İsferâyînî, bu dönem Şâfiîlerin Mu'tezile mezhebinden etkilenecek benimsedikleri görüşlere de yer vermektedir. O, nimeti verene şükretmenin aklen vacip (zorunlu) olduğu görüşünde olan mütekellim ve fakih Şâfiîlerin benimsedikleri bu görüşün geçersiz olduğunu belirttikten sonra, Şâfiîlerden bir grup fakihin, Mu'tezile'nin bu konuda sorduğu soruları ve bu sorulara verdiği cevapları irdelediklerini belirtmektedir.⁷ İsferâyînî, bu suretle fakihlerin nimeti verene şükretmenin, âlemin yaratılmış (hâdis) olduğunun, onun bir yaradanının (muhdisinin) olduğunun ve bu yaradanın bütün âleme nimet verdiğini

¹ Irak Şâfiîliğinin tarihsel gelişimi için bk. Davut Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 89-103; Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 188-189-198.

² İlk dönem Iraklı Şâfiîlerin üzerindeki Mu'tezile etkisi için bk. Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 108-116.

³ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Baĥru'l-muĥîṭ fi uşûli'l-fikh*, (b.y.: Dâru'l-Kutûbî, 1994/1414), 1/184.

⁴ Sübkî, Ebü'l-Ĥâsım Taĥıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî - Ebû Naşr Tâcüddîn İbnu's-Sübkî Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995/1416), 1/137-138.

⁵ Sübkî, *el-İbhâc*, 1/137-138.

⁶ Sübkî, *el-İbhâc*, 1/137-138.

⁷ Zerkeşî, *el-Baĥr*, 1/196.

bilmenin şerî'at gelmezden önce aklen vacip olduğu görüşünü benimsediklerini aktarmaktadır.⁸ İsferyânî, bu fakihler arasında İbn Süreyc'in öğrencileri olan Ebû Bekir es-Şayrafî (öl. 330/942), İbn Ebî Hüreyre (öl. 345/956), Ebû Bekir el-Ḥaffâl eş-Şâşî'nin (öl. 365/976) adını vermektedir.⁹ Bu aktarımlar Irak bölgesinde yaşayan Şâfiî fakihlerinin aynı bölgede bulunan Mu'tezile'nin eserlerini incelemek suretiyle onların görüşlerinden etkilendiklerini göstermektedir. Sübkî ise Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin *er-Risâle*'ye yazdığı şerh çalışmasını referans göstererek konu ile ilgili aktarımda bulunmaktadır. Buna göre, İlk dönem Iraklı Şâfiîler, kelâm ilminde yeterince mahir olmadıkları halde Mu'tezile'nin eserlerini incelemek suretiyle onların bazı görüşlerini benimsemişlerdir. Bu dönemdeki Şâfiîler, Mu'tezile'nin eserlerindeki bazı ibarelerin Kaderiyye'nin (Mu'tezile'nin)- nimeti verene şükretmenin aklî zorunluluk olduğu vb.- temel ilkelerine dayandığını bilmeden bu ibarelerden hoşlandıkları için söz konusu görüşleri benimsemişlerdir.¹⁰ Fıkıh usûlü literatüründe ilk dönem Iraklı Şâfiîlerin Mu'tezile'den etkilenerek benimsedikleri bir çok görüş yer almaktadır.¹¹ Çalışmamıza konu olan Ḥaffâf'ın *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* adlı eseri de bu dönemde yazılmış bir eser olduğu için yer yer Mu'tezile ve kelimelerden bakış açısının esere yansıdığını görmek mümkündür. Çalışmada buna temas edilerek, Ḥaffâf'ın usûl düşüncesi ve bu dönemdeki bazı usûl meseleleri ele alınacaktır.

1. Ebû Bekir el-Ḥaffâf'ın Hayatı

4./10. Yüzyıl Iraklı Şâfiî âlimlerinden olan Ḥaffâf'ın hayatı ile ilgili tabakât eserinde yer alan bilgiler sınırlıdır. Ḥaffâf'ın hayatı hakkında ulaşabildiğimiz ilk bilgiler Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (öl. 476/1083), *Ṭabaḳātu'l-fukahâ* adlı biyografik eserinde yer almaktadır. Şîrâzî, Ḥaffâf'ın adını Ebû Bekir Ahmed b. Ömer el-Ḥaffâf olarak kaydetmektedir. Şîrâzî, bu kayıtla beraber onun *el-Ḥişâl* adlı eserin sahibi olduğunu vurgulamaktadır.¹² Şîrâzî'nin onun hakkında verdiği bilgiler bunlarla sınırlı olup; Ḥaffâf'ın doğumu, vefatı, ders aldığı hocaları ve öğrencileri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Şîrâzî, ilk dönem Iraklı Şâfiîlerden olan İbn Süreyc'ten sonra Şâfiî fıkının başka bir nesle aktarıldığını ve bu neslin çoğunluğunun İbn Süreyc'in seçkin öğrencilerinden (ashâbından) oluştuğunu belirttikten sonra Ḥaffâf hakkındaki sınırlı bilgileri de İbn Süreyc'in seçkin öğrencilerinin bulunduğu nesilde aktarmaktadır. Bu durum kesin olmasa da Ḥaffâf'ın İbn Süreyc'in öğrencisi olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.¹³ Şîrâzî, çoğunluğu İbn Süreyc'in öğrencilerinden oluştuğunu söylediği bu tabakada en son Ḥaffâf'ı zikrettikten sonra, Şâfiî fıkının başka bir nesle geçtiğini

⁸ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 1/196.

⁹ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 1/196-197

¹⁰ Ebû Naşr Tâcüddîn İbnü's-Sübkî Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Raf'u'l-ḥâcib 'an Muḥtaşari'bni'l-Ḥâcib*, thk. Alî Muhammed Mü'avvaḍ - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: 'Âlemü'l-Kutub, 1999/1419), 1/471-473.

¹¹ Bu görüşler için bk. Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 108-116.

¹² İbn Kâḍî Şühbe ve İbnü'l-Mülakḳım, onun adını Ahmed b. Ömer b. Yûsuf Ebû Bekir el-Ḥaffâf olarak vermektedirler. Bk. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Ṭabaḳātu'l-fukahâ* (Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1970), 114; Ebû's-Sıdk Taḳıyyüddîn Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Kâḍî Şühbe, *Ṭabaḳātu's-Şâfi'iyye* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kutub, 1987), 1/124; Ebû Ḥafş Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed İbnü'l-Mülakḳım, *el-'Akdu'l-muzheb fi ṭabaḳāti ḥameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Naşr el-Ezherî, Seyyid Mehennâ (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997/1417), 31.

¹³ Şîrâzî, *Ṭabaḳât*, 109-114; Ḥaffâf'ın İbn Süreyc'in öğrencisi olması hakkında farklı değerlendirmeler için bk. Ahmed El Shamsy, "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory", *Journal of the American Oriental Society* 137. 3 (2017), 512.

tespit etmekte ve bu neslin biyografilerine İbn Süreyc'in öğrencilerinden olan Ebû İshâk el-Mervezî'nin (öl. 340/951) öğrencisi el-Ḳâḍî Ebû Hâmid el-Merverrîzî (öl. 362/973) ile başlamaktadır.¹⁴ Buradan hareketle Ḥaffâf'ın 340/951-360/971 yılları arasında vefat ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü Şîrâzî, Ḥaffâf'tan önce biyografisine yer verdiği Mısırlı Şâfiîlerden İbnü'l-Ḥaddâd el-Mısrî'nin vefat yılını 345/955 olarak kaydetmektedir.¹⁵ Şîrâzî, vefat yılı bakımından İbn Süreyc'in en son öğrencisi olan İbnü'l-Ḳaṭṭân el-Bağdâdî'nin ise 359/970 yılında vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁶ Bütün bu bilgilerden hareketle Ḥaffâf'ın 340/951-360/971 yılları arasında vefat ettiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Nitekim İbn Ḳâḍî Şühbe (öl. 851/1447), Ḥaffâf'ı kendisinin yaptığı tasnife göre beşinci nesilde bulunan Şâfiîler arasında zikretmektedir. O, Şîrâzî'ye dayanarak Ḥaffâf'ı 340/951-360/971 yılları arasında vefat eden Şâfiî fakihleri arasında zikretmektedir.¹⁷ İbn Ḳâḍî Şühbe, Ḥaffâf'a nispet ettiği *el-Aksâm ve'l-ḥişâl* adlı esere ilişkin aşağıda değineceğimiz bilgiler dışında başka bir şey bilmediğini belirtmektedir.¹⁸ Keza, Ebû Ḥafş İbnü'l-Mülaḳḳın (öl. 804/1401), Ḥaffâf'ın *el-Ḥişâl* adlı eserin sâhibi olduğunu belirtmekle yetinerek detaylı bilgi vermemektedir.¹⁹ O, Ḥaffâf'ın biyografisini aktarırken *el-Ḥişâl* adlı eserini gördüğünü ve bu eserden faydalı bilgileri topladığını ifade etmektedir.²⁰ Şu ana kadar tespit edilip incelenen tarih ve tabakât kaynaklarında Ḥaffâf ile ilgili yer verilen bilgilerin bundan ibaret olduğunu söylemek gerekir.

2. Ebû Bekir el-Ḥaffâf'ın *el-Aksâm ve'l-ḥişâl* Adlı Eseri

Yukarıda aktardığımız üzere Ḥaffâf hakkında tabakât eserlerinde zikredilen en önemli bilgi *el-Aksâm ve'l-ḥişâl* adlı eserin yazarı olduğudur. Bu bilgiye rağmen tabakât eserlerinde *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*'in veya kaynaklarda geçtiği üzere kısa adıyla *el-Ḥişâl*'in kime ait olduğuna ilişkin farklı nakiller yer almaktadır. *el-Aksâm ve'l-ḥişâl* birbiri ile ilişkili olan üç ayrı kişiye nispet edilmektedir. Bunlardan birincisi İbn Süreyc, ikincisi İbn Süreyc'in oğlu eş-Şeyh Ebû Ḥafş Ömer²¹ (öl. 4./10. yüzyıl) üçüncü kişi de büyük bir ihtimalle İbn Süreyc'in öğrencisi olan Ḥaffâf'tır. Buradan hareketle *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*'in 4./10. yüzyılda Irak bölgesindeki Şâfiî fakihleri tarafından kaleme alındığı sonucuna ulaşmak mümkündür. *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*'in günümüze ulaştığı tespit edilen Dublin'deki Chester Beatty Library'de bulunan tek yazma nüshası İbn Süreyc adına kayıtlıdır.²²

¹⁴ Şîrâzî, *Ṭabakât*, 114.

¹⁵ Şîrâzî, *Ṭabakât*, 114.

¹⁶ Şîrâzî, *Ṭabakât*, 113

¹⁷ İbn Ḳâḍî Şühbe, *Ṭabakât*, 1/124.

¹⁸ İbn Ḳâḍî Şühbe, *Ṭabakât*, 1/124.

¹⁹ İbnü'l-Mülaḳḳın, *el-'Akdu'l-muzheb*, 31.

له كتاب "الخصال" عارض به ابن مجانين القاضي من أصحابه أبي حنيفة، وهذا الكتاب رأيتُه وانتقيت منه فوائد

²⁰ İbnü'l-Mülaḳḳın, *el-'Akdu'l-muzheb*, 31.

له كتاب "الخصال" عارض به ابن مجانين القاضي من أصحابه أبي حنيفة، وهذا الكتاب رأيتُه وانتقيت منه فوائد

²¹ eş-Şeyh Ebû Ḥafş Ömer b. Aḥmed b. Süreyc (öl. 4./10. yüzyıl), hayatı hakkında bk. Ebû Naşr Tâcüddîn İbnü's-Sübkî Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Ṭabakātu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, thk. Maḥmûd Muḥammed Ṭanâhî - Abdülfettâh Muḥammed el-Ḥülv, el-Ḳâhira: Maṭba'ātu İsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1964/1383), 3/469.

²² İrlanda'nın Dublin şehrinde bulunan Chester Beatty Library'de bulunan eser İbn Süreyc adına kayıtlıdır. Bk. Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî, *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*, (Dublin: Chester Beatty Library, 5115); Bu yazma nüshanın fotokopisinin bulunduğu Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin kütüphanesinde de eser İbn Süreyc adına kayıtlıdır. Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, "Kütüphane

Kütüphane kayıtlarında eserin bu üç isimden İbn Süreyc adına kaydedilmesi muhtemelen, İbn Süreyc'in daha meşhur bir fakih olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak aşağıda detaylı bir şekilde görüleceği üzere yaptığımız araştırmalar neticesinde, Chester Beatty Library'de bulunan nüshanın İbn Süreyc'e veya onun oğluna değil Ḥaffâf'a aittir.²³

Ḥaffâf'ın hayatını ele aldığımız kısımda değindiğimiz üzere onun hakkında ilk bilgiler Şîrâzî tarafından aktarılmaktadır. Ḥaffâf'ın yazdığı *el-Ḥişâl* hakkındaki ilk bilgiyi de Şîrâzî kaydeder. Şîrâzî'nin Ḥaffâf hakkında verdiği yegâne bilgi onun *el-Ḥişâl*'in sahibi olmasıdır. Şîrâzî'nin verdiği bilgiler bununla sınırlıdır. O, eserin yapısı ve içeriği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Biyografi yazarları arasında *el-Ḥişâl* hakkında bazı bilgiler sunanlardan biri İbn Kâdî Şühbe'dir. O, *el-Ḥişâl*'in Ḥaffâf'a ait bir eser olduğunu belirttikten sonra bu eserin hacim olarak orta büyüklükte olduğunu ve eserin mukaddimesinde fıkıh usûlü ile ilgili küçük bir bölümün olduğu bilgisini vermektedir. İbn Kâdî Şühbe, Ḥaffâf'ın kendi eserine *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* adını verdiğini belirtmekte ve eserinin "bâb" başlıklarının *el-beyân 'an (kezâ)* ifadesi ile yer aldığı bilgisini vermektedir. İbn Kâdî Şühbe, buna dayalı olarak Ḥaffâf'ın eserine *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* adını değil *el-Beyân* adını vermesinin daha uygun olacağı tespitinde bulunmaktadır.²⁴ *el-Ḥişâl*'in günümüze ulaştığı tespit edilen tek nüshasına bakıldığında İbn Kâdî Şühbe'nin verdiği bilgilerin doğru olduğu görülmektedir. İlk olarak günümüze ulaşan *el-Ḥişâl*'in mukaddimesinde müellif eserine *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* adını verdiğini belirtmektedir. İkinci olarak müellif, eserinin başında yedi sekiz varaktan oluşan muhtasar fıkıh usûlü ve cedel ilmi ile ilgili konuları ele almaktadır. Son olarak müellif "bab" başlıklarına *el-beyân 'an kezâ* ifadesiyle giriş yapmaktadır.²⁵ İbn Kâdî Şühbe'nin Ḥaffâf'a nispet ettiği *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* ile alakalı aktardığı bilgilerin günümüze ulaşan nüshada olması, günümüze ulaşan nüshanın Ḥaffâf'a ait olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Yukarıda İbn Kâdî Şühbe'den aktardığımız bilgiler dışında günümüze ulaşan *el-Ḥişâl*'in Ḥaffâf'a ait olduğunu gösteren birçok veri bulunmaktadır. Bu veriler, Şâfiî âlimlerin Ḥaffâf'a nispet ederek *el-Ḥişâl*'e yap-

---

Katalog Tarama", (Erişim 16 Mart 2021). Chester Beatty Library'de bulunan eserin elektronik nüshasından istifade ettik. Ancak elektronik nüshada özellikle incelediğimiz ilk kısımda varakların birbirine karıştırılmış olmasından dolayı, varak numaralarını sağlıklı bir şekilde tespit etmek hayli güçtür. İmkân dahilinde ve bazen de tahmine dayalı olarak verdiğimiz varak numaralarında hataya düşmemiz söz konusudur. Bundan dolayı eserin fıkıh usulünü ilgilendiren kısmını neşreden Ahmed El Shamsy'nin neşrettiği *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* varak numaralarından da istifade ederek, mümkün olduğu kadarıyla doğru varak numarasını vermeye çalıştık. Bk. El Shamsy, "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory", 521-536.

²³ Ahmet Temel, 2014 yılında tamamladığı doktora tezinde *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl*'i Ḥaffâf'a nispet ederek eserden istifade etmiştir. Keza Davut Eşit, 2017 yılında tamamladığı doktora tezinde *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl*'i Ḥaffâf'a nispet ederek eserden istifade etmiştir. Bk. Ahmet Temel, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Usûl al-Fiqh between al-Shâfi'i and al-Jaṣṣâs during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries*, (California Santa Barbara: University of California, Doktora Tezi, 2014), 117, 126; 134-135; 202, 298; Davut Eşit, *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 141-157.

²⁴ İbn Kâdî Şühbe, *Ṭabaḳât*, 1/124.

²⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ömer el-Ḥaffâf, *el-Aksâm ve'l-Ḥişâl* (Dublin: Chester Beatty Library, 5115), 1b-10b.

tıkları referanslardır. Bu alimlerden biri Zerkeşî'dir. O, *el-Baḥru'l-muḥîṭ* adlı fıkıh usûlü eserinin birçok yerinde *el-Ḥişâl*'i, Ḥaffâf'a nispet ederek kitaba referansta bulunmaktadır.²⁶ Bunlardan bir tanesi Hz. Peygamber'in fiillerinin fikhî durumuyla ilişkilidir. Zerkeşî'nin Hz. Peygamber'in fiillerinin hükmü ile ilgili Ḥaffâf'a nispet ettiği *el-Ḥişâl*'e referansta bulunduğu bir alıntı cümlesi²⁷ benzer ifadeler ile günümüze ulaşan *el-Ḥişâl* nüshasında yer almaktadır.²⁸ Keza Zerkeşî'nin, Şâfiî'nin *istiḥsâna* dayalı olarak verdiği hükümler konusunda²⁹ Ḥaffâf'a nispet ederek *el-Ḥişâl*'den yaptığı alıntı, günümüze ulaşan *el-Ḥişâl* nüshasında³⁰ yer almaktadır. Bunların dışında Zerkeşî, Ḥaffâf'ın *el-Ḥişâl* adlı eserine referansta bulunarak Şâfiî'ye göre kesin olarak *sünnetin* Kur'an'ı *nesh*edemeyeceği görüşünün yer aldığını belirtmektedir.³¹ Zerkeşî'nin Şâfiî'nin *nesih* konusunda Ḥaffâf'a dayandırdığı görüş günümüze ulaşan *el-Ḥişâl* nüshasında bulunmaktadır.³² Zerkeşî'nin yaptığı bu alıntılar ve referanslara bakıldığı takdirde *el-Ḥişâl*'in Ḥaffâf'a ait olduğu anlaşılmaktadır.

Zerkeşî'nin dışında Celâlüddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) de Ḥaffâf'a nispet ettiği *el-Ḥişâl*'den alıntı yapmaktadır. Süyûtî, Ḥaffâf'ın *el-Ḥişâl* adlı kitabında hadislerin dört dayanağının (medarının) olduğuna dair açıklamalarını nakletmektedir. Süyûtî'nin aktardığı bu bilgiler de günümüze ulaşan *el-Ḥişâl* nüshasında bulunmaktadır. Ayrıca Süyûtî, eserinin muhtelif yerlerinde *el-Ḥişâl*'i Ḥaffâf'a nispet etmektedir.³³ Süyûtî'nin yaptığı alıntı ve referanslar, *el-Ḥişâl*'in Ḥaffâf'a ait olduğunu gösteren verilerdir.

Mısırlı Şâfiî fakihlerinden Ebû'l-Bekâ' ed-Demîrî'nin (öl. 808/1405), *en-Necmu'l-vehhâc* adlı furû' fıkıhta kaleme aldığı eserinde Ḥaffâf'a nispet ettiği *el-Ḥişâl*'den nakille Şâfiî'nin altı mesele dışında *istiḥsân* ile hüküm vermediğine ilişkin aktardığı bilgiler günümüze ulaşan *el-Ḥişâl* nüshasında bulunmaktadır.³⁴ Ebu'l-Bekâ' ed-Demîrî'nin aktardığı bu bilgiler, *el-Ḥişâl*'in Ḥaffâf'a ait olduğunu göstermektedir.

²⁶ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 4/275; 5/108.

²⁷ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 6/38.

وَقَالَ الْخَفَّافُ فِي الْخِصَالِ: فَعَلُّ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - غَيْرُ وَاجِبٍ عَلَيْنَا إِلَّا فِي خَصَلَتَيْنِ، أَنْ يَكُونَ فَعْلُهُ بَيِّنًا أَوْ يُقَارَنُ دَلَالَةً

²⁸ Ḥaffâf *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3a. افعال الرسول صلي الله عليه وسلم غير واجب علينا الا عند وجود خصلتين... ان يكون فعله بيانا او يقارنه دلالة

²⁹ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/106.

³⁰ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4b.

³¹ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 5/262.

³² Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4a-4b.

³³ Karşılaştırma için bk. Ḥaffâf, Ḥaffâf *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7a.

Ebû'l-Faḍl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-Eşbâḥ ve'-nezâîr fi kavâ'id ve furû' fikhî's-Şâfi'îyye* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/37; /305.

وَحَكَى الْخَفَّافُ مِنْ أَصْحَابِنَا فِي كِتَابِ الْخِصَالِ عَنْ ابْنِ مَهْدِيٍّ وَأَبْنِ الْمَدِينِيِّ: أَنَّ مَدَارَ الْأَحَادِيثِ عَلَى أَرْبَعَةٍ: «الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ»، وَ «لَا يَجِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِأَحَدَى ثَلَاثٍ»، وَ «نَبِيِّ الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسٍ»، وَ «النِّيَّةُ عَلَى الْمُدْعَى وَالْيَمِينُ عَلَى مَنْ أَنْكَرَ» وَحَكَى الْخَفَّافُ مِنْ أَصْحَابِنَا فِي كِتَابِ الْخِصَالِ عَنْ ابْنِ مَهْدِيٍّ وَأَبْنِ الْمَدِينِيِّ: أَنَّ مَدَارَ الْأَحَادِيثِ عَلَى أَرْبَعَةٍ: «الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ»، وَ «لَا يَجِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِأَحَدَى ثَلَاثٍ»، وَ «نَبِيِّ الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسٍ»، وَ «النِّيَّةُ عَلَى الْمُدْعَى وَالْيَمِينُ عَلَى مَنْ أَنْكَرَ»، وَقَالَ ابْنُ مَهْدِيٍّ أَيْضًا: حَدِيثُ النَّبِيِّ يَدْخُلُ فِي ثَلَاثِينَ بَابًا مِنَ الْعِلْمِ

³⁴ Ebû'l-Bekâ' Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ b. Alî ed-Demîrî eş-Şâfiî *en-Necmu'l-vehhâc fi şerḥi'l-Minhâc* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007/1428), 7/361.

وقال أبو بكر الخفاف في (الخصال): لم يقل الشافعي بالاستحسان إلا في ست مواضع: تقرير الصداق بالخلو، وكتاب القاضي إلى القاضي، وأن الشفعة ثلاثة أيام، والتحليف بالمصحف، وأن المتعة ثلاثون درهماً، استحسان مراسيل سعيد بن المسيب.

Ebu'l-Bekâ' ed-Demîrî'nin dışında birçok Şâfiî fakihî furû'u'l-fıkıh eserlerinde *el-Ĥişâl*'i, Ĥaffâf'a nispet ederek furû'u'l-fıkıha dair birçok görüşünü nakletmektedirler.³⁵ Günümüze ulaşan *el-Ĥişâl*'in bazı tarihî kayıtlarda ve Dublin'de bulunan kütüphane kayıtlarında İbn Süreyc'e ait olmadığını gösteren hususlardan bir tanesi eserin usûlî içeriğidir. Bilindiği üzere İbn Süreyc'in *el-Vedâi'* adlı eserinin sonunda onun bazı usûl görüşleri yer almaktadır. İbn Süreyc'in *el-Vedâi'* adlı eseri ile *el-Ĥişâl*'in mukaddimesinde yer alan fıkıh usûlü konuları, birbirleriyle mukayese edildiğinde iki eserin farklı yazarlar tarafından kaleme alındığı ve usûl aktarımının birbiri ile örtüşmediği görülmektedir.³⁶ Bütün bu veriler dikkate alındığı takdirde günümüze ulaşan ve bulunduğu kütüphane kayıtlarında İbn Süreyc adına kaydedilen *el-Ĥişâl*'in İbn Süreyc veya bir başkasına değil kesin olarak Ĥaffâf'a ait olduğu sonucuna varabiliriz.

Tabakât, fıkıh usûlü ve furû'u'l-fıkıh eserlerine bakıldığında şüphesiz bir şekilde Ĥaffâf'a ait olan *el-Ĥişâl*, Sübkî tarafında İbn Süreyc'in oğluna nispet edilmektedir. Sübkî, *Ṭabakât*'ında İbn Süreyc'in biyografisini konu edindiği kısımda *el-Ĥişâl*'i İbn Süreyc'e nispet edilen ve "çok faydalı olmayan bir eser" olarak nitelermekte ve *el-Ĥişâl* adlı eserin esasen İbn Süreyc'e değil, oğlu eş-Şeyh Ebû Ĥafş Ömer'e ait olduğu iddia etmektedir.³⁷ Sübkî'nin *el-Ĥişâl*'i faydasız bir eser olarak nitelendirmesi, *el-Ĥişâl*'in usûlî içeriğinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz üzere Ĥaffâf'ın usûl düşüncesi, Şâfiî usûl düşüncesinden farklılaşmaktadır. Keza eserin usûlî bakış açısının kelâmî perspektif içermesi Sübkî'nin *el-Ĥişâl*'e olan yaklaşımını olumsuz etkilemiştir. Öyle görünüyor ki, Sübkî, Şâfiî'nin usûl perspektifiyle uyuşmayan bu eseri mezhepte Şâfiî'den sonra belki de ikinci otorite olarak kabul edilen İbn Süreyc'e değil onun oğluna nispet etmek istemektedir. Bu şekilde "faydasız bir eser olarak" nitelendirdiği *el-Ĥişâl*'in İbn Süreyc'e ait bir eser olmadığını kanıtlamak istemektedir. Ancak bu konuda Sübkî'nin kesin bir görüşe sahip olmadığını gösteren başka deliller mevcuttur. Çünkü Sübkî *Ṭabakât*'ında *el-Ĥişâl*'i İbn Süreyc'in oğluna nispet etmesine rağmen *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde ise *el-Ĥişâl*'i, Ĥaffâf'a nispet etmektedir.³⁸ Sübkî'nin *el-Ĥişâl*'e ilişkin bu birbirinden farklı tasarrufları, İbn Süreyc ailesine nispet edilen *el-Ĥişâl* ile Ĥaffâf'a nispet edilen *el-Ĥişâl*'in birbirinden farklı eserler olma ihtimalini gündeme getirmektedir.³⁹ Bunun dışında, İbn Süreyc'in öğrencisi olması kuvvetle muhtemel olan Ĥaffâf'ın eserinin İbn Süreyc ailesine nispet edilen eserin şerhi veya muhtasarı olma ihtimali de vardır. Ancak günümüze ulaşan *el-Ĥişâl*'in yazarı, eserin mukaddimesinde Müzenî'nin (öl. 264/878) [*Muhtaşar*'ının] tertibine uyarak bir eser yazmak istediğini ve bu esere *el-Aksâm ve'l-Ĥişâl* adını verdiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.⁴⁰ Bu bilgi söz konusu eserin bir şerh veya başka bir eserin muhtasarı türünde bir çalışma olduğu ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Keza, *el-Ĥişâl*'in hacmi, bir

³⁵ Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Ḥamza el-Enşârî er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1984/1404,) 5/246; 6/314.

³⁶ Karşılaştırma için bk. Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Vedâi' li mansûşi's-şerâi'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1502), 121a-125a; Ĥaffâf *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 1b-7b.

³⁷ Sübkî, *Ṭabakât*, 2/23; وَأَمَّا كِتَابُ الْحِصَالِ الْمَسْنُوبِ إِلَيْهِ فَقَلِيلٌ الْجَدِيدِ وَعِنْدِي أَنَّهُ لِأَبْنَيْهِ أَبِي حَفْصِ عَمْرِ بْنِ أَبِي الْعَبَّاسِ

³⁸ Ebû Naşr Tâcüddîn İbnu's-Sübkî Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991/1411), 2/304.

³⁹ *el-Ĥişâl*'in İbn Süreyc ve oğluna nispeti ile ilgili değerlendirmeler için bk. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 414.

⁴⁰ Ĥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 1b.

şerh çalışması olmayacak kadar muhtasar düzeyde kaleme alınmıştır. Ayrıca *el-Ḥişâl* başka bir eserin muhtasarı değil, müstakil bir çalışma görüntüsü arz etmektedir. Günümüzde tespit edilen bir tek *el-Ḥişâl* nüshası olduğu için bütün bu ihtimalleri kesinleştirmek zor görünmektedir. Ancak şurası kesindir ki kütüphane kayıtlarında İbn Süreyc adına kayıtlı olup, araştırmamıza konu edindiğimiz *el-Ḥişâl* nüshası, esasında ona ait değil, Ḥaffâf'a aittir. Nitekim eserin fıkıh usûlü kısmını içeren mukaddimesinin Arapça neşrini gerçekleştiren Ahmed El Shamsy, Chester Beatty Library'de bulunan nüshanın başlık sayfasında Ḥaffâf isminin zayıf ve belirsiz bir şekilde de olsa okunabildiğini belirtmektedir.⁴¹

3. Ebû Bekir el-Ḥaffâf'ın Usûl Düşüncesi

Günümüze ulaşan *el-Ḥişâl* nüshasının okunması bazı zorluklar taşımaktadır. Her şeyden önce usûl düşüncesinin yer aldığı eserin giriş kısmı olarak değerlendirilecek bölüm deforme olmuş, sayfa sayıları karışmış ve mürekkepleri okunmayı zorlaştıracak derecede dağılmıştır. Keza, müstensihnin yazısı yeterince okunaklı değildir. Bundan dolayı eserin girişinde ve belki de usul açısından en önemli kısım olan yerleri tam olarak ve sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarmak zorlaşmaktadır. Eserin fıkıh usûlünü kapsayan mukaddimesini neşreden Ahmed El Shamsy de bu zorluklara temas etmektedir. O, yazma nüshanın deforme olmasından dolayı neşrettiği metinde eksikliklerin olduğunu belirtmektedir.⁴² Eser okunabildiği kadarıyla ve sonraki eserlerde *el-Ḥişâl*'e yapılan atıflardan hareketle, Ḥaffâf'ın usûl düşüncesinin ana hatlarını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Ḥaffâf eserin girişinde, mukaddime bölümünde usûle dair bir parçaya yer vereceğini ifade etmektedir. Akabinde eserin muhtasar olma özelliğine uygun olarak özet bir şekilde usûl konularını ana hatlarıyla aktarmaktadır. Ḥaffâf'ın usûle ilişkin özet bir kısım olarak yer verdiği mukaddime bölümüne bakıldığı takdirde iki önemli husus göze çarpmaktadır. İlki, mukaddime bölümünde kelâm ilminin giriş konularından olan bilgi teorisine ilişkin görüşlerin yer almasıdır. Usûl tarihine ilişkin yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla özellikle kelâm kaynaklı olarak bilgi teorisinin yer aldığı ve günümüze ulaşan ilk eser Ḥaffâf'ın *el-Ḥişâl*'idir. Ḥaffâf, eserinin *icmâ'* ve *kıyâs* meselelerini ele aldığı yerde '*ilim, cehl, bâtil, hakık, fıkıh, mutefakkih* kavramlarının tanımına yer vermektedir.⁴³ Onun tanımlamaları daha geniş bir şekilde sonraki fıkıh usûlü eserlerinde kelâmî bahislerin işlendiği ve fıkıh usûlünün mukaddimesi olarak değerlendirilen bölümlerde yer almaktadır.⁴⁴ Ḥaffâf'ın eserinde usûle dair konuları özet bir şekilde genel hatlarıyla ele alması, bilgi teorisine ilişkin görüşlerinin de tanım düzeyinde olmasını anlaşılır kılmaktadır. Ḥaffâf'ın bilgi teorisine dair özet olarak aktardığı görüşler, kelâm ilmi ile ilintili meselelerin fıkıh usûlüne yerleşmesi konusunda önemli bir yer teşkil etmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla günümüze ulaşan ilk fıkıh usûlü eseri olma özelliğine sahip Şâfiî'nin (öl. 204/820) *er-Risâle*'sinden sonra fakihler dışında kelâmcı usûlcülerin de

⁴¹ El Shamsy, "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory", 510.

⁴² El Shamsy, "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory", 510.

⁴³ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7b; Ḥaffâf'ın bu tanımları için ayrıca bk. Nail Okuyucu, *Fıkıh İlmine Giriş Metinler Seçkisi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 110

⁴⁴ Örnekler için bk. Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, thk. Abdülmecîd et-Türkî (Tûnus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2012/1433), 1/145-152; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, thk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2012/1433), 1/91-104.

fıkıh usûlü ile ilgilenmelerinin neticesinde kelâmcı ekolün ilk nüveleri ortaya çıkmıştır. Buna ilişkin ilk örnekleri, erken dönem Iraklı Şâfiîlerin usûl çalışmalarında görmek mümkündür. Bir anlamda Ḥaffâf'ın usûle ilişkin mukaddimesini, ilk dönem Iraklı Şâfiîlerin kelâm ilmiyle özellikle de Mu'tezile kelâmıyla olan irtibatlarının ortaya çıktığı bir metin olarak değerlendirmek mümkündür. Ḥaffâf'ın usûle ilişkin mukaddimesinin önemli diğer bir özelliği de cedel ve münâzara konularının ele alınmış olmasıdır.⁴⁵ Onun bu aktarımından hareketle, Ḥaffâf'ın cedel ve münâzara konularını fıkıh usûlünün bir parçası olarak veya bağımsız bir bölüm olarak kabul ettiğini belirtmek gerekir. Ancak Ḥaffâf'ın eserin girişinde usûle ilişkin bir mukaddimeye yer vereceğini söylemesi ve bu mukaddime de cedel ve münâzara konularını işlemesi, cedel ve münâzara konularını usûlün bir parçası olarak değerlendirdiği ihtimalini güçlü kılmaktadır.⁴⁶ Buradan hareketle, fıkıh usûlüne idrac edilen cedel ve münâzaranın, fıkıh usûlüne yerleşmesinin ilk örneklerinden bir tanesinin Ḥaffâf'ın *el-Ḥişâl* adlı eseri olduğunu vurgulamak gerekir. Dolayısıyla Ḥaffâf'ın *el-Ḥişâl*'i, ilk dönem Iraklı Şâfiîlerin usûl düşüncelerinde etkili olan kelâmî ve cedelî etkinin izlerini taşımaktadır.

Ḥaffâf, usûl düşüncesini açıklamaya başladığı mukaddime bölümüne *helâl* ve *harâm*ın anlaşılmasının (idrak edilmesinin) yollarını açıklayarak başlar. O, *helâl* ve *harâm*ın birincisi akıl, diğeri sem' olmak üzere iki yolla bilinebileceğini söylemektedir.⁴⁷ Ḥaffâf, *helâl* ve *harâm*ın akılla idrak edilmesinin mahiyetine ilişkin bir açıklama yapmamaktadır. Bundan dolayı aklın şer'î hükümlerdeki belirleyici vasfının neliği konusunda Ḥaffâf'ın hangi düşünce yapısına sahip olduğunu tespit etmek zordur. Ancak Ḥaffâf, aklın kendisini *vâcib*, *mumteni'* ve *mucevvez* olmak üzere üç kısma ayırmaktadır.⁴⁸ Ḥaffâf'ın akıl için yaptığı bu üçlü sınıflama kelâm literatüründe aklın varlık alemi hakkındaki yargılarını ifade etmektedir.⁴⁹ Bilindiği üzere, akıl bir şeyin varlığına ilişkin *vâcib*, *mumkin* (*câiz/mucevvez*), *mumten'i/muhâl/mustahil* olmak üzere üç türlü hükümde bulunabilir.⁵⁰ Buna göre aklen varlığı zorunlu, yokluğu *mumteni'* olan varlık *vâcib*, varlığı ve yokluğu birbirine müsavı olan *mumkin* (*câiz/mucevvez*), varlığı imkan dahilinde olmayan ise *mumteni'* olarak değerlendirilmektedir.⁵¹ Ḥaffâf'ın *helâl* ve *harâm*ın idrak edilmesinin yollarından bir tanesinin akıl olduğunu belirtmesi ve hemen akabinde aklî hükümlere ilişkin üçlü taksime yer vermesi, *helâl* ve *harâm*ın aklî hükümlerden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği görüşünde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Ḥaffâf'ın şer'î konularda akla tanıdığı sınırı, sadece bu görüşlerinden hareketle net bir şekilde tespit etmek zordur. Buna rağmen Ḥaffâf'ın bu görüşünü dikkate alarak fıkıh usûlü tarihine ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Burada yapılacak en önemli değerlendirme kelâmcıların fıkıh usûlünü kendi kelâmî ilkeleri perspektifinde inşa etmeye çalıştıklarını ve kelâm konularını fıkıh usûlüne aktarmak suretiyle fıkıh usûlünü kelâmî tartışmaların alanı haline getirmeye çalıştıklarını tespit etmektedir.⁵² Ḥaffâf'ın *helâl*in ve *harâm*ın aklî olarak bilinebileceğine ilişkin görüşü, kelâmcıların fıkıh usûlü yazım tarzının bariz örneklerinden birini teşkil etmektedir. Ḥaffâf'ın kelâmî bakış açısı bununla da sınırlı değildir. Ḥaffâf, eserinde *nesih* konusunu ele

⁴⁵ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4a-4b.

⁴⁶ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4a.

⁴⁷ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 1b.

⁴⁸ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 1b.

⁴⁹ İlyas Üzüm, "Hüküm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998, 18/465.

⁵⁰ Üzüm, "Hüküm", 18/465-466.

⁵¹ Üzüm, "Hüküm", 18/465-466.

⁵² Eşit, *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 99-106.

alırken akla vurgu yapmakta, aklen *vâcib* ve *mumteni'* olan şeylerin *neshini* caiz görmemekte, ancak aklen *mucevvez* olan konuların *neshini* caiz görmektedir. Keza Ḥaffâf, şeri'at vârid olmadan önce eşyanın hükmü konusunu akıl ile ilişkilendirmektedir. Ona göre şeri'at vârid olmadan önce eşyanın hükmü *vâcib*, *mucevvez* ve *mumteni'* olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.⁵³ Ḥaffâf'ın şeri'at gelmeden önce eşyanın hükmü konusunda aklın delaletini referans göstermesi, aklen zorunlu olanları *vâcib*, aklen imkansız olanları *mumteni'* yani *hazır*, aklen mümkün olanları ise *mucevvez* yani *ibâha* hükmünde gördüğünü ortaya koymaktadır. Ḥaffâf'ın usûl konularına kelâmcı bir perspektifle yaklaşması, kelâmcı usûlcülerin fıkıh usûlü meselelerine yaklaşım tarzlarıyla fakihlerin fıkıh usûlü meselelerine yaklaşım tarzı arasındaki farkı göstermesi bakımından kayda değerdir.

Ḥaffâf, *helâl* ve *harâmın* aklen bilinmesine yönelik yukarıda aktardığımız görüşlerinden sonra *helâl* ve *harâmın* bilinmesinin ikinci yolunun *es-sem'-i mumkin* (sem') olduğunu belirtmektedir. Ḥaffâf, sem'i ise şer'î delillerden olan *Kitâb*, *sünnet*, *ümme'tin icmâ'i* ve bunlardan çıkarılan/alınan delil olmak üzere dört kısma ayırarak ele almaktadır.⁵⁴

3.1. Kitâb ve Sünnet

el-Ḥişâl'ın günümüzde tespit edilen nüshasındaki yıpranma ve mürekkep dağınıklığı yüzünden *Kitâb* deliline ilişkin düşüncelerini tespit etmek zordur. Ahmed El-Shamsy'nin neşrettiği metne göre Ḥaffâf, *Kitâb*'ın ancak icâz ve tevâtür yoluyla sabit olabileceğini belirtmektedir.⁵⁵ Ḥaffâf'ın metnine bakıldığı takdirde ilk olarak haberleri birkaç kısma ayırdığı, sünnet delili için esas teşkil eden *mutevâtir* ve *âhâd* haberi bu kısımda zikrettiği görülmektedir. Ḥaffâf, *âhâd* haberin hükmünü açıklamak için adil birinin yine kendisi gibi adil bir kişiden rivayet ederek Hz. Peygamber'e kadar ulaşan *haber*in bazı şartları taşıması şartıyla (o *habere* aykırı başka bir *haber* veya onu *nesh* eden başka bir *haber* olmadığı koşuluyla vb.) ameli gerektirdiğini ancak [kesin] ilim gerektirmediğini ifade etmektedir.⁵⁶ Onun, buradaki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla *âhâd* olmayan *tevâtür* derecesine ulaşan *haber*lerin hem ilim hem de ameli gerektirdiği düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür. Ḥaffâf, *haber*in Hz. Peygamber'e ulaşmasını belirtmesiyle *haber*in kesintisiz bir şekilde yani *müsnedi* şart olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. O buna bağlı olarak *mursel haber*i koşulsuz bir şekilde kabul etmemektir. O, *mürselin* kabulünü birkaç özellik barındırması koşuluyla kabul etmektedir. Ona göre bu özelliklerden herhangi biri bulunmadığı zaman kendilerine (Şâfiîler) göre *mursel haber*lerin kabulü caiz değildir. Ḥaffâf'a göre *mursel haber*in kabul edilmesi için taşıması gereken birinci özellik, sahâbelerin yine sahâbelerden isim belirtmeksizin rivayette bulunmasıdır. Ḥaffâf, bu tür *irsâlin musnedle* eşit olduğunu vurgulamaktadır. Ḥaffâf, Saîd b. el-Müseyyib (öl. 94/713) gibi ancak bir sahâbîden rivayette bulunduğu bilinen bir tabiinin *irsâlinin musned* ile eşit olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

⁵³ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3b.

⁵⁴ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 1b.

⁵⁵ El Shamsy, "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory", 523.

⁵⁶ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7a.

⁵⁷ Ḥaffâf üçüncü *irsâl* şekline yer vermemektedir. Öyle görüyor ki müstensih sehven üç özellik yazmıştır. Nitekim Ḥaffâf'ın bu konudaki düşüncelerini aktaran Zerkeşî, iki özellikle *irsâlin* kabul edildiğine dair düşüncesini aktarmaktadır. Bk. Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7a; Zerkeşî, *el-Bahr*, 6/361-362.

Ḥaffâf, Hz. Peygamber'den gelen *beyânı* üç kısma ayırmaktadır. Birincisi *kafl*, ikincisi *fil*, üçüncü ise *terktir*. Ona göre, *mucmelin beyân* edilmesinin ihtiyaç vaktine kadar ertelenmesi dışında Hz. Peygamber'in *beyânının* ertelenmesi caiz değildir.⁵⁸ Ḥaffâf, Hz. Peygamber'in fiillerinin hükmü konusuna değinmektedir. O, Hz. Peygamber'in fiillerinin *beyân* olduğunu ve bu fiillerine bir delalet birleştiği zaman ancak ümmetine *vâcib* olduğunu, bu iki özellik hariç Hz. Peygamberin fiillerinin ümmetine *vâcib* olmadığını belirtmektedir.⁵⁹

Kitâb ve *sünnetin* ortak konularından olan lafızlar bahsine değinen Ḥaffâf, ilk önce emir lafzı ile ilgili düşüncelerini ortaya koymaktadır. Ona göre bir *emir* lafzının hakiki anlamda ve yapılması gerekli bir *emir* olması için birkaç özelliği taşıması gerekmektedir:

1. *Emir*, hüküm sahibi (hâkim) ve kendisine ibadet etmenin gerekli olduğu kimse tarafından gerçekleştirilmelidir.
2. *Emrin*, kendisine özgü vaz edilmiş bir lafız ile yapılmalıdır.
3. *Emir*, tahyir belirten bir mana içermemelidir.
4. *Emir*, yasaktan (*hazrdan*) sonra vârid olmamalıdır.
5. *Emir*, aklın kabul etmediği yani akıl dışı olmamalıdır. Keza o, emredilen hususun gerçekleştirilmesini engelleyen aklî bir maninin olmaması gerektiğini vurgulamaktadır.
6. *Emir*, bizatihi kendisi iyi (*husus*) olmalı, kötü (*kubuh*) olmamalıdır.
7. *Emir*, *nesih* ve *taşîşe* uğramamalıdır.
8. *Emir*, âlimlerce terk edilmesi üzerinde ittifak ettiği bir husus olmamalıdır.⁶⁰

Ḥaffâf'ın, *emrin* hakiki ve gerekli bir emir olması için ileri sürdüğü şartlara bakıldığı zaman, kelâmî bakış açısıyla usûl konularına yaklaştığını görmek mümkündür. Çünkü *emrin* haddi zatında iyi olması, akıl dışı olmaması ve gerçekleştirilmesi için aklî bir engelin olmaması gerektiğine ilişkin düşüncesi, onun *emir*-lere kelâmî bakış açısı ile yaklaştığının açık bir göstergesidir. Ḥaffâf'ın bu yaklaşımı şer' vârid olmadan önce eşyanın hükmü konusunda da kendini göstermektedir. Ona göre, şer' vârid olmadan önce de başkasının malından istifade etmek, şu iki durumda câizdir:

1. Malın sahibinin izni olması
2. Zarûret durumunda

وَقَالَ الْخَفَّافُ فِي كِتَابِ الْخِصَالِ: " لَا يُجُوزُ قَبُولُ الْمُرْسَلِ عِنْدَنَا إِلَّا فِي صُورَتَيْنِ: إِحْدَاهُمَا: أَنْ يَرُويَ الصَّحَابِيُّ عَنْ صَحَابِيٍّ، وَلَا يُسَمِّيهِ، فَذَلِكَ وَالْمُسْنَدُ سَوَاءٌ. وَالْقَانِي: التَّابِعِيُّ إِذَا أُرْسِلَ وَسَمَّى، فَإِنْ كَانَ مَعْرُوفًا أَنْ لَا يَرُويَ إِلَّا عَنْ صَحَابِيٍّ مِثْلَ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، فَإِذَا رَسَّاهُ وَإِسْنَادُهُ فِي ذَلِكَ سَوَاءٌ. انْتَهَى

⁵⁸ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3a.

⁵⁹ Ḥaffâf'ın bu konudaki düşüncelerini Zerkeşî aynı ifadeler ile aktarmaktadır. Bk. Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3a; Zerkeşî, *el-Bahr*, 6/38.

وَقَالَ الْخَفَّافُ فِي الْخِصَالِ: فَعَلَّ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - غَيْرَ وَاجِبٍ عَلَيْنَا إِلَّا فِي خِصَالَتَيْنِ، أَنْ يَكُونَ فَعْلُهُ بَيْنَنَا أَوْ يُقَارِنُهُ دَلَالَةٌ

⁶⁰ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7b.

Ḥaffâf, zaruret durumunda başkasının malından istifade etmenin aklî olarak iyi (*husun*) olduğunu belirterek bir anlamda şer' vârit olmadan önce de eşyanın hükmü konusunda aklî bir hüküm verilebileceği değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁶¹

Ḥaffâf, *emir* lafzı dışında 'umûm lafzına da değinmektedir. Ona göre 'umûm, kendisiyle adlandırılanları kapsayan lafızdır.⁶² O, *taḥşîşe* ilişkin herhangi bir tanımlama yapmadan *Kitâb, sünnet, icmâ'* ve *kıyâsın* kendi aralarındaki *taḥşîşine* değinmektedir.⁶³

Ḥaffâf, *neşhi* konu edindiği kısımda ilk önce hükmen ve tilâveten *neşhi* ele almaktadır. O, bu kısımda tilâvetin kaldırılıp hükmün baki kalması, hükmün ortandan kalkması ancak tilâvetin baki kalması hem hüküm hem de tilâvetin ortadan kalkması şeklinde bir sınıflama yapmaktadır.⁶⁴

Ḥaffâf, *neşih* konusunda ayrıca *Kitâb* ile *sünnet* arasındaki *neşhe* de değinmektedir. O, Kur'ân'ın *sünnet* ile *sünnetin* de Kur'ân ile *neşhinin* hiçbir şekilde câiz olmadığını belirtmektedir.⁶⁵ Şâfiî'nin *Kitâb* ile *sünnet* arasındaki *neşih* ilişkisine dair düşüncesi kendisinden sonra bir çok tartışmaya konu olmuştur.⁶⁶ Özellikle Kur'ân'ın *sünneti neşhi* konusunda farklı görüşlere açık olduğu ileri sürülen Şâfiî'nin er-*Risâle*'deki düşüncesi, bu dönemde İbn Süreyc tarafından cevâza hamledilerek, bir anlamda Şâfiî'nin *Kitâb*'ın *sünneti neşih* edebileceği görüşünde olduğuna ilişkin yorumlara kaynaklık etmiştir.⁶⁷ Ḥaffâf, bu dönemde cereyan eden tartışmalar karşısında kendi görüşünü net bir şekilde ortaya koyarak Kur'ân ile *sünnet* arasındaki *neşih* ilişkisini kabul etmemektedir.⁶⁸ Onun bu tavrı daha sonraki usûl eserlerinde Şâfiî'nin *Kitâb* ile *sünnet* arasında *neşih* ilişkisi olmadığına ilişkin görüşü için referans gösterilmektedir. Zerkeşî'nin aktardığına göre İbnü's-Sem'ânî (öl. 489/1096)⁶⁹ *mutevâtir* olsun olmasın *sünnetin* Kur'ân'ı *neşih* etmesinin hiçbir şekilde câiz olmadığını belirtmektedir. İbnü's-Sem'ânî bu görüşünü desteklemek için Ebû Bekir es-Şayrafî'nin kendi *Kitâb*'ında ve el-Ḥaffâf'ın ise el-*Ḥişâl*'de *sünnetin* Kur'ân'ı *neşih* edemeyeceğini kesin olarak belirttiklerini söylemektedir.⁷⁰ Ebû Abdillâh eş-Şevkânî (öl. 1250/1834) de, Şâfiî'nin bütün eserlerine bakıldığı taktirde *sünnetin* Kur'ân'ı hiçbir şekilde *neşih* edemeyeceği görüşünde olduğunu aktarmakta ve bunu desteklemek için Ḥaffâf'ı

⁶¹ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3b.

⁶² Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7b.

⁶³ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3a-3b.

⁶⁴ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4a; Bu nesih türleri hakkında detaylı bilgi için bk. John Burton, *The Sources of Islamic Law Islamic Theories of Abrogation* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990), 43-127.

⁶⁵ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4a.

⁶⁶ Eşit, *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 43-44.

⁶⁷ Eşit, *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 43-44.

⁶⁸ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4a.

⁶⁹ Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh* adlı eserinden "İbnü's-Sem'ânî *el-Kavâti*'de...şöyle dedi:" ifadesi ile Sem'ânî'nin eserinden bir çok alıntıda bulunmaktadır. Bu sebeple onun İbnü's-Sem'ânî'yi refere ederek naklettiği görüşler *Kavâti'u'l-edille fi uşûli'l-fıkh* adlı eserin yazarı Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'dir. Bk. Zerkeşî, *el-Baḥr*, 1/26; 36; 71; 101; 116; 164.

⁷⁰ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 5/262.

zikrederek onun da bu görüşü kesin bir şekilde benimsediğini vurgulamaktadır.⁷¹ Ḥaffâf'ın *nesih* konusundaki görüşlerinin daha sonraki literatürde referans gösterilmesi ve Şâfiî'nin *nesih* konusundaki görüşüne uygun olduğuna ilişkin tespitlerin yapılması, Ḥaffâf'ın Şâfiî'nin usûl düşüncesini anlama ve aktarma konusundaki etkin rolünü göstermesi bakımında dikkate değerdir. Buradan hareketle, Ḥaffâf'ın Şâfiî'nin usûlünde, İbn Süreyc'in iddia ettiği üzere Kur'ân ve *sünnet* arasında *nesih* ilişkisinin olmadığına ilişkin değerlendirmede bulunduğunu ve bu tartışmalara müdahil olduğunu söylemek mümkündür.⁷²

3.2. İcmâ'

Ḥaffâf, eserinde *icmâ'*ın tanımına değinmeden *icmâ'*ı altı kısma ayırmaktadır:

1. Havâs (ilim ehli) ve 'avâmın (genel halkın) kendisinde eşit olduğu *icmâ'*dır. Namazın kaç vakit olduğu (sayısı), kaç rekât (sayıları) ve Ramazân orucunun [farz olması] gibi konular buna örnektir.

2. Ümmetin ilim ehlinin katıldığı, onların dışında başkalarının dâhil olmadığı *icmâ'*dır. Cariyenin 'iddetinin hür kadının 'iddetinin yarısı olması konusu buna örnektir.

3. Sahâbîler tarafından sözlü (kavlî) ve fiilî olarak gerçekleşen *icmâ'*dır.

4. Sahâbîlerin *rey* sonucu gerçekleşen *icmâ'*larıdır.

5. [Bütün] asırlarda gerçekleşen *icmâ'*dır.

6. Bir sahâbenin herhangi bir konuda yaygınlaşan fetvâsına, o sahâbîyi gören ve ona çağdaş olanların bu fetvâyâ muhalif olmamaları suretiyle gerçekleşen *icmâ'*dır.⁷³

Ḥaffâf'ın tespit ettiği yukardaki *icmâ'* türleri, 4./10. yüzyıla doğru *icmâ'* konusunda yapılan tartışmaların, *icmâ'*ın türlerinin kategorize edilmesi üzerinden şekillendiğini göstermektedir.⁷⁴

3.3. Kıyâs

Ḥaffâf, *kıyâs* ile alakalı detaylı tanımlama yapmadan onu üç kısma ayırmaktadır:

⁷¹ Ancak eseri tahkik eden kişi, Şevkânî'nin zikrettiği Ḥaffâf'ı karıştırmış olacak ki Ḥaffâf olarak bilinen başka bir bilgene referansta bulunmaktadır. Muhakkik'in referansta bulunduğu kişi "Muhakkik el-Mübârek b. Kâmil b. Muḥammed el-Ḥuseyn el-Bağdâdî ez-Zafirî Ebû Bekir el-Ḥaffâf (öl. 543/1148)'dir. Bk. Ebû Abdillâh Muḥammed b. Ali b. Muḥammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuḥûl ilâ tahkiki'l-ḥakki min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Şâ'bân Muḥammed İsmâil (B.y.: Dâru's-Selâm, 1998/1418), 2/556.

⁷² Tarihsel süreçte Şâfiî usûlünde farklılaşan nesihle ilgili tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Nail Okuyucu, "Şâfiî'nin Kaynak İçerisi Nesih Teorisi ve Şâfiî Fıkıh Geleneğinde Yorumlanış Biçimleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (2020), 1-44; Sahip Beroje, "İmam Şâfiî'nin Nesih Anlayışı ve İlk Şâfiî Usûlcülerin Buna Yönelik Eleştirileri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007), 55-82.

⁷³ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7b.

⁷⁴ Bu değerlendirmeler için bk. Ahmet Temel, "Fıkıh Usulünün Bağımsız Te'lif Asrında İcmâ' Tartışmaları: Hicri Üçüncü Asırda İcmâ' Delilinin Gelişimi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Bahar 2020), 821-822

1. Ḥaffâf bu kıyâs türünü, *faḥve'l-ḳavl* olarak adlandırmaktadır. Daha sonraki usûl literatüründe *faḥve'l-ḥitâb* olarak adlandırılan bu kısım, dilin delaletine dayalı bir *istinbât* türü mü yoksa kıyâs mı olduğu usûlcüler arasında tartışılan konulardandır. Şâfiî'ye nispet edilen görüş *faḥve'l-ḥitâb* bir kıyâsın türüdür.⁷⁵ Ḥaffâf'ın bunu kıyâs türleri arasında ilk kısımda zikretmesi bunu kıyâsın bir türü olarak değerlendirdiği anlamına gelmektedir. Ḥaffâf'a göre "ehl-i zâhîr (Zâhirîler)", bu kıyâs türünü kendisi ile bir ma'nânın dışında başka bir ma'nânın anlaşılmasını imkânsız kılan bir delil olarak adlandırmaktadırlar.⁷⁶ Ḥaffâf'ın bu aktarımıyla kıyâsı inkâr eden Zâhirîlerin esasında farklı bir adlandırma ile kıyâsa başvurdukları eleştirisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

2. Ḥaffâf, ikinci kıyâs türünü ise 'illetteki ortaklıktan dolayı bir şeyin başka bir şey ile [hüküm bakımından] mukabele edilmesi olarak tanımlamaktadır. Ḥaffâf, bu kıyâs türünü aralarındaki ortak 'illetten dolayı iki şeyin [hüküm bakımından] bir arada bulunması olarak açıklamaktadır.

3. Ḥaffâf'ın zikrettiği üçüncü kıyâs türü, *galebetu'l-eşbâhtır*. Ḥaffâf, bu türe dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Muhtemelen *galebetu'l-eşbâh* kavramı ile kast ettiği sonraki usûl literatüründe *ḳiyâsu's-ş-şebih* olarak terimleşen kıyâs türünü kast etmektedir.⁷⁷

Ḥaffâf, kıyâsın en önemli unsurlarından biri olan 'illet konusuna da temas etmektedir. O, 'illetleri işlediği yerde her şeyin mutlaka bir 'illetinin olduğunu ancak bu 'illetlerin bazılarının bilebildiğimizi ancak bazılarının bilgisinin ise sadece Allâh'a özgü olduğunu ifade etmektedir. Ḥaffâf'ın, tasnifine bakıldığında 'illetleri birkaç kısma ayırdığı görülmektedir:

1. 'Aklî 'illet
2. *Manşûş* 'illet
3. *Mustahrec* 'illet
5. *Devâm* 'illeti
6. *Galebetu'l-eşbâh* 'illeti
7. *Maḥşûş* 'illet
8. *Nefiy* 'illet.⁷⁸

Ḥaffâf, bir 'illetin sahih bir 'illet olması için kendisinde sekiz özelliği barındırması gerektiğini söyledikten sonra buna dair birkaç madde sıralamaktadır:

1. 'İlet, mansûs olan bir aşıldan istihraç edilmelidir.
2. 'İletin cari olması gerekir. Yani 'illetin bulunmasıyla hükmün bulunması, 'illetin hükmü gerektirmezdir.
3. 'İlet, mansûs olan bir aşıl tarafından ret edilmemelidir.

⁷⁵ Mâverdî, *el-Ḥâvî*, 16/1146.

⁷⁶ Ḥaffâf, *el-Aḳsâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7b.

⁷⁷ Ḥaffâf, *el-Aḳsâm* (Chester Beatty Library, 5115), 7b.

⁷⁸ Ḥaffâf, *el-Aḳsâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3b.

4. 'İllet, tahsîse uğramamış olmalıdır.

5. 'İllet, aşla benzerliği yönüyle kendisinden daha fazla aşla benzerlik gösteren başka bir 'illet olmaması gerekir.⁷⁹

Ḥaffâf şer'î 'illet ile 'aklî illetler ayırımına da temas etmektedir. Ona göre her iki 'illet birkaç yönden birbirinden farklıdır. Buna göre 'aklî illetler; *nesh'e, tebdil* ve *tağyire* uğramaları câiz değildir. Onun bu görüşünden hareketle şer'î illetlerin değişkenlik gösterebileceği düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre şer'î illetler ve 'aklî illetler kaynakları bakımından birbirinden farklıdır.⁸⁰

Ḥaffâf, kıyâs ve *ictihâd* arasındaki ilişkiye de değinmektedir. Onun bu konudaki düşünceleri Şâfiî fıkıh usûlünde kıyâs ve *ictihâd* arasındaki ilişkiyi anlamlandırmada yardımcı olmaktadır. Bilindiği üzere Şâfiî, *er-Risâle*'de kıyâs ve *ictihâd* için "... onlar bir anlama gelen iki terimdir" ifadesini kullanmaktadır.⁸¹ Buradan hareketle Şâfiî usûlcüler, Şâfiî'nin *ictihâd*ı kıyâs ile sınırlandırdığı veya kıyâsı hükme ulaşma bakımından *ictihâd* ile aynı kategoride mi değerlendirdiği hususu tartışılmaktadır. Bu tartışmaları aktaran Ebû'l-Ḥasen el-Mâverdî (öl. 450/1058), Şâfiî'nin bu görüşüyle *ictihâd*ı, kıyâsa indirgemediğini, *er-Risâle*'de zikrettiği kıyâs ile *ictihâd* arasındaki eşitliği, hükme ulaşma bakımından aynı fonksiyona sahip olarak gördüğünü ifade etmektedir. Mâverdî'nin aktardığına göre, Ḥaffâf ile çağdaş olan Şâfiî fakihî İbn Ebî Hüreyre, Şâfiî'nin *er-Risâle*'deki ifadelerini birbirine karıştırarak *ictihâd*ın kıyâs olduğu diğer bir deyişle *ictihâd*ın kıyâsla sınırlı olduğu görüşünü Şâfiî'ye nispet etmektedir. Mâverdî, kıyâs ve *ictihâd*ın fonksiyonel olarak hakkında nass bulunmayan bir hükme ulaşmayı ifade etmekte, Şâfiî'nin kıyâs ve *ictihâd* arasında kurduğu ilişkinin bu manada eşit düzlemde bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir.⁸² Mâverdî'nin değerlendirmelerinden çıkan sonuç, *ictihâd*ın kıyâsa indirgenmediği görüşü esasen Şâfiî'nin görüşü olmayıp İbn Ebî Hüreyre'nin Şâfiî'ye nispet ettiği bir görüştür. Mâverdî'nin Ḥaffâf'ın çağdaşı olan İbn Ebî Hüreyre'nin görüşünü aktararak yaptığı değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla kıyâs ve *ictihâd* arasında Şâfiî'nin kurduğu ilişki, Ḥaffâf'ın döneminde tartışma konusu olmuştur. Ḥaffâf, bu tartışmalara değinmeden kıyâs ve *ictihâd*ın aynı anlamda kullanıldığı tespitini yapmaktadır. O hem *ictihâd* hem de kıyâs için nassın kendisini, nassın *faḥvâsı* ve *mefhûmunu* araştırmak tanımını zikretmektedir.⁸³ Ḥaffâf'ın buradaki tanımından anlaşıldığı kadarıyla o, *ictihâd* ve kıyâsın aynı anlama geldiğini yani hükme ulaşma noktasında aynı işleve sahip olduklarını düşünmektedir. Zira Ḥaffâf, *ictihâd*ı kıyâstan bağımsız olarak da tanımlamakta ve kıyâstan bağımsız bir şekilde *ictihâd*ın çeşitlerine değinmektedir. Ḥaffâf, *ictihâd*ı şu kısımlara ayırmaktadır:

1. Sonucunda hata ve sehvin söz konusu olmadığı Peygamberlere ait *ictihâd*tır.

2. Birinci *ictihâd*ta olduğu gibi (kendisinde hata ve sehvin olmadığı) bütün imâmlara ait ortak *ictihâd*tır.

⁷⁹ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3b.

⁸⁰ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3b.

⁸¹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, çev. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 257.

⁸² Ebû'l-Ḥasen Alî b. Muhammed b. Ḥabîb el-Mâverdî, *el-Ḥavî'l-kebir fi fıkhi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve huve şerḥu Muḥtaşari'l-Muzenî*, thk. Alî Muhammed Mü'avvaḍ - Âdil Aḥmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999/1419), 16/118.

⁸³ Ḥaffâf, *el-Aksâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3a.

3. Kendisinde hata ihtimali olan ilim ehlinin *ictihâdıdır*.⁸⁴

Ḥaffâf'ın bu taksiminden anlaşıldığı kadarıyla o, *ictihâdı* Peygamberlerin *icthâdı*, alimlerin ortak *icthâdı* (*icmâ'i*) ve alimlerin kişisel (*rey*) *ictihâdı* olarak üç kısma ayırmaktadır.

3.4. İstihsân

Ḥaffâf, *istihsânın* delil değerine dair açıklamalar yapmakta ve Şâfiî'nin *istihsâna* dayanarak verdiği hükümlerin altı tane olduğunu söylemektedir:

1. Kadınla halvet durumu yaşanması durumunda erkeğin kadına mehrini vermesi
2. Hâkimin (kâdî) diğer bir hâkime yazı yazması
3. Ön alım hakkının (*şufanın*) müddetinin üç gün olması
4. *Kitâb'a* (Mushaf'a) el basarak yemin edilmesi
5. *Mut'a'nın* (talak mut'asının) otuz dirhem olması
6. Saîd b. el-Müseyyib'e ait *mursel haberler*.⁸⁵

Zerkeşî⁸⁶ ve Ebü'l-Beḳâ' ed-Demîrî⁸⁷ de aynı bilgileri Ḥaffâf'a nispet ederek aktarmaktadır. Zerkeşî'nin aktarımında Ḥaffâf ile çağdaşı olan İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin (öl. 335/946), benzer yaklaşımı dikkat çekmektedir. Zerkeşî, İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin, “Şâfiî'nin üç mesele dışında *istihsâna* dayalı olarak görüş belirttiğine” ilişkin düşüncelerini nakletmektedir ki bu sayıyı altıya çıkararak Ḥaffâf'ın, İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'den sayı bakımından farklı yaklaşımda bulunduğunu göstermektedir. Ḥaffâf konuyu kısaca ele almaktadır, ancak konunun detaylarını İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'den öğrenme imkanına sahibiz. İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî, *mursel hadîs* konusuna da değinirken Şâfiî'nin sadece Saîd b. el-Müseyyib'in *murselini* kabul ettiğini belirtmektedir.⁸⁸ İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî, Şâfiî'ye nispet ettiği “İbnü'l-Müseyyib'in *istirsâli bize göre güzeldir (hasendir).*” cümlesini aktardıktan sonra muhtemelen buradaki güzel sözü ile ilişki kurarak Şâfiî'nin sadece üç meselede *istihsâna* göre görüş belirttiğini tespit etmektedir. İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin aktardığına göre, Şâfiî'nin *istihsân* ile hüküm verdiği üç mesele şu şekildedir:⁸⁹

⁸⁴ Ḥaffâf, *el-Aḳsâm* (Chester Beatty Library, 5115), 3a.

⁸⁵ Ḥaffâf, *el-Aḳsâm* (Chester Beatty Library, 5115), 4b.

⁸⁶ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/106

قَالَ ابْنُ الْقَاصِي: لَمْ يَقُلِ الشَّافِعِيُّ بِالِاسْتِحْسَانِ إِلَّا فِي ثَلَاثَةِ مَوَاضِعَ: قَالَ: وَأَسْتَحْسِنُ فِي الْمُنْتَعَةِ أَنْ تُقَدَّرَ ثَلَاثِينَ دِرْهَمًا وَقَالَ رَأَيْتُ بَعْضَ الْحُكَّامِ يَحْلِفُ عَلَى الْمُصْحَفِ وَذَلِكَ حَسَنٌ وَقَالَ فِي مُدَّةِ الشُّعْبَةِ: وَأَسْتَحْسِنُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَقَالَ الْخَفَّافُ فِي الْخِصَالِ: قَالَ الشَّافِعِيُّ بِالِاسْتِحْسَانِ فِي سِتَّةِ مَوَاضِعَ، فَذَكَرَ هَذِهِ الثَّلَاثَةَ وَزَادَ قَوْلُهُ فِي بَابِ الصَّدَاقِ: مَنْ أَعْطَاهَا بِالْخَلْوَةِ فَذَلِكَ ضَرْبٌ مِنَ الْإِسْتِحْسَانِ يَعْنِي قَوْلَهُ الْقَدِيمُ وَكَذَلِكَ فِي الشَّهَادَاتِ: كَتَبَ قَاضٍ إِلَى قَاضٍ ذَلِكَ اسْتِحْسَانٌ وَمَرَّسِيْلُ سَعِيدِ حَسَنٌ.

⁸⁷ Ebü'l-Beḳâ' ed-Demîrî, *en-Necmu'l-vehhâc*, 7/361

وقال أبو بكر الخفاف في (الخصال): لم يقل الشافعي بالاستحسان إلا في ست مواضع: تقرير الصداق بالخلوة، وكتاب القاضي إلى القاضي، وأن الشفعة ثلاثة أيام، والتحليف بالمصحف، وأن المنتعة ثلاثون درهماً، استحسان مراسيل سعيد بن المسيب.

⁸⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed Muhammed b. Yakûb İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî, *et-Telḥîs*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Mü'avvaḍ, (el-Memleketu'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye: Mektebetu Nizâr Muşţ afâ el-Bâz, 2010/1431), 75.

⁸⁹ İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî, *et-Telḥîs*, 74-75.

1. Erkeğin cinsel ilişkiye girmedeği ve *mehir* miktarı belirlenmeden evlendiği kadını boşaması durumunda “*Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. (Bu durumda) -eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere- onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak müt’a verin. Bu, iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur.*”⁹⁰ ayetine dayanarak Şâfiî, kadına *mut’a* verilmesi gerektiği görüşündedir. İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî’nin aktardığına göre Şâfiî, bu durumda kadına verilmesi gereken *mut’a*nın miktarı konusunda kocanın maddi durumunu dikkate almaktadır. İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî, maddi olarak orta halli koca için Şâfiî’nin “*eğer o (koca) [maddi olarak] orta halli ise otuz dirhem miktarını güzel görüyorum.*” ifadesini nakletmektedir.⁹¹
2. Şâfiî’nin *istihsâna* dayalı olarak verdiği ikinci mesele ön alım hakkının (*şufanın*) müddetine ilişkindir. İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî’nin aktardığına göre, Şâfiî, *Kitâbu’s-sunen* adlı eserinde, alım önceliğine sahip olan kişinin bu hakkını en fazla üç gün içerisinde kullanabileceğini üç günden sonra bu hakkını kaybedeceğini belirtmektedir. O, Şâfiî’nin bu görüşüne ilişkin şu ifadelerini aktarmaktadır: “*Bu benim (Şâfiî’nin) güzel bulduğum bir görüştür (istihsânun minnî)*”⁹² İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî, Şâfiî’nin bu görüşünü *Kitâbu’s-sunen* dışında Müzenî’nin *Câmi’u’l-kebîr* adlı eserinde naklettiğini vurgulamaktadır.⁹³ Onun, *Kitâbu’s-sunen* olarak işaret ettiği eser muhtemelen Hanefî fakih Ebû Ca’fer et-Ṭahâvî’nin (öl. 321/933) dayısı Müzenî kanalı ile Şâfiî’nin rivayet ettiği hadîsleri içeren *es-Sunenu’l-me’sûre* adlı eserdir.⁹⁴ Zira bu rivayetle günümüze ulaşan *es-Sunenu’l-me’sûre* adlı eserde Ṭahâvî, Müzenî kanalı ile Şâfiî’nin konuyla alakalı şu görüşünü aktarmaktadır:

“Şâfiî (rhm.) şunu söyledi: Ön alım hakkına sahip olan kimse (*sahibu’s-şufa* [satımdan] haberdar olduğu andan itibaren en fazla üç gün içinde öncelikli alım hakkını talep edebilir. Eğer üç günün aşarsa bu hakkını talep etmesi câiz olmaz. Bu [herhangi] bir aslın hükmü değil, benim *istihsanımdır.*”⁹⁵

Genel olarak Şâfiî’nin teorisinde herhangi bir asla veya bu asla dayanan *kıyâs* olmadan ileri sürülen görüşler meşru kabul edilmemektedir. Şâfiî bu temelde *istihsân* ile amel etmeyi ret etmektedir.⁹⁶ Ancak yukarıdaki aktarımlara bakıldığı taktirde Şâfiî’nin kendisi herhangi bir asla veya asla yapılan *kıyâsa* dayanmadan kendi *istihsânına* dayalı olarak hüküm verdiği anlaşılmaktadır. Bu durum ilk bakışta Şâfiî’nin ortaya koyduğu teorisi ve uyguladığı pratiği açısından bir çelişki olarak görülmesi muhtemeldir. Bu açıdan bakıldığı taktirde fıkıh usûlünün belki de en başat teorisini olan Şâfiî’nin pratikte bütün düşüncesi ile ters düşen bir sonuca ulaşması, onun buradaki ifadeleriyle neyi amaçladığına ilişkin değerlendirme yapma ihtiyacını or-

⁹⁰ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), el-Bakara 2/236.

⁹¹ İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî, *et-Telhîs*, 75.

⁹² İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî, *et-Telhîs*, 75

⁹³ İbnü’l-Ķâş et-Ṭaberî, *et-Telhîs*, 75

⁹⁴ Ṭahâvî’nin *es-Sunenu’l-me’sûre* adlı eseri, kendisinin dayısı Müzenî kanalı ile Şâfiî’den naklettiği rivayetleri içermektedir. Bk. Davut İltaş, “Ṭahâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/385-388.

⁹⁵ Şâfiî, *es-Sunenu’l-me’sûre li’l-İmâm Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfiî rivâyetu Ebî Ca’fer et-Ṭahâvî el-Ḥanefî’an ḥâlihi İsmâ’il b. Ebî Yahyâ tilmizi’s-Şâfiî*, thk. Abdülmütî Emîn Kal’acî (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1986/1406), 348.

⁹⁶ Davut Eşit, *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan’da Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 32-33.

taya çıkarmaktadır. Klasik literatürde Şâfiî'nin çelişik olarak görünen bu görüşlerinin açıklanması gerektiğini düşünenlerden biri Zerkeşî'dir. O, Şâfiî'nin yukarıdaki görüşlerini aktardıktan sonra, Şâfiî'nin 'aslı olmadan' ifadesinde kapalılık ve karmaşıklığın (müşkil) olduğunu ve bunun yorumlanmaya (te'vile) ihtiyacı olduğunu ifade etmektedir. Onun yorumuna (te'viline) göre, Şâfiî'nin 'aslı olmadan' ifadesiyle kast ettiği, benimsediği görüşü destekleyen herhangi bir delilin yokluğu değil, benimsediği görüşü destekleyen özel bir aslın yokluğudur.⁹⁷ Bu yorumu ortaya koyan Zerkeşî'ye göre Şâfiî ileri sürdüğü görüşünü destekleyen bir delili mutlaka vardır. Şâfiî fakihlerinin, Şâfiî'nin bu görüş için dayanak olabilecek delil arayışında olduklarını belirtmek gerekir. Zira Mâverdî ve Zerkeşî, Şâfiî'nin bu görüşlerinin *icmâ'a* dayandırdığını ileri sürerek, Şâfiî'nin teori ve pratikte çelişkiye düştüğü eleştirilerini cevaplamaya çalışmışlardır.⁹⁸

3. Şâfiî'den *istihsâna* dayalı olarak hüküm verdiği üçüncü mesele *Kitâb* (Müşhâf) üzerine yemin etmelidir. İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî, Şâfiî'ye ait bu görüşü *Kitâbu'r-Rebî'* olarak adlandırdığı eserden alıntılanmaktadır. Buna göre, Şâfiî, bazı hükkâmın (yönetici, hakem veya hâkimler) müşhâf üzerine/müşhafa [el basarak] yemin etmelerini güzel görmektedir.⁹⁹

Ĥaffâf ve çağdaşı İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin Şâfiî'ye nispet ederek aktardıkları bu görüşler dikkate alındığında, bu dönemde Şâfiîler arasında Şâfiî'nin *istihsân* ile verdiği ileri sürülen görüşler ciddi tartışma konusu olmuştur. Özellikle her iki Şâfiî fakihinin de Irak bölgesinde yaşaması, Hanefîlerin yoğunlukta olduğu bu bölgede Şâfiîler ve Hanefîler arasında karşılıklı eleştiri ve savunma özelinde etkileşimin olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰ Teorik olarak *istihsân* ile amel etmeyi kabul etmeyen Şâfiî'nin pratikte *istihsâna* dayalı olarak hüküm verdiği ve kendi teorisi ile çatıştığına ilişkin muhalif mezheplerden özellikle de Hanefîlerden Şâfiîlere yöneltilmiş olan eleştirilerin varlığı söz konusudur. Muhtemeldir ki, bu eleştirilere muhatap olan bu dönemde yaşayan Şâfiîler, mezhebin kurucu imamı olan Şâfiî'nin birkaç mesele dışında *istihsâna* dayalı olarak hüküm verdiğinin ileri sürülemeyeceğini ve onun *istihsâna* dayanarak verdiği ileri sürülen bu hükümlerin Şâfiî'nin ret ettiğini keyfi (nefsin hoş gördüğü) görüş olarak nitelendirdiği *istihsân* değil bir delile dayanarak verdiği hükümler olduğunu ispatlamaya çalışmaktadırlar.¹⁰¹ Öyle ki Şâfiîler, bu görüşlerin Şâfiî'ye aidiyetini sorgulamamaktadırlar. Aksine onlar da bu görüşlerin Şâfiî'ye aidiyetini kabul etmektedirler. Ancak Şâfiî'nin bu görüşlerini ilişkilendirdiği *istihsân* kavramı ile neyi kast ettiğini açıklamaya çalışmaktadırlar. Bunun en bariz örneğini Iraklı bir diğer Şâfiî fakihî Mâverdî'de görmekteyiz. O, Şâfiî'nin *istihsâm* ret etmesine rağmen bazı meselelerde *istihsân* ile amel ettiğine ilişkin muhtemelen diğer mezheplerden gelen eleştirileri gündeme getirmekte ve dikkate almaktadır.¹⁰² Mâverdî'nin gündemine aldığı ve kritik ettiği bu meselelerden biri (müezzinin ezan okurken kulağını tıkaması) hariç diğerleri Ĥaffâf ve İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin zikrettikleri meseleleri içermektedir. Mâverdî, konuyu şu şekilde aktarmaktadır:

“Eğer Şâfiî'nin *istihsânı* inkar etmesine rağmen [bazı] meselelerde *istihsâna* dayanarak görüş belirttiği ileri sürülürse ki bu görüşlerden bazıları şunlardır: (Şâfiî) [kadına verilmesi gerek] *mut'a* konusunda otuz dirhem kadarını güzel görüyorum' dedi. O, *şuf'a* meselesinde ise 'üç [gün] tecil edilmelidir. Bu [herhangi] bir

⁹⁷ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/107.

⁹⁸ Mâverdî, *el-Ĥâvî*, 16/166; Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/107.

⁹⁹ İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî, *et-Telḥîs*, 75.

¹⁰⁰ Bk. Yusuf EŞİT, *Kavleyn Literatürü Bağlamında Şâfiî Savunusu* (Ankara: Fecr yayınları, 2019), 48-50.

¹⁰¹ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/106-109.

¹⁰² Mâverdî, *el-Ĥâvî*, 16/165-166.

asla dayanmayan benim *istihsânımdır*' dedi. O, hükkamın yeminlerinde ise 'bazı hükkamın müshafa yemin ettiklerini gördüm. Bu bana göre güzel [bir uygulama]'dır' dedi. O, ezan konusunda ise '(müezzinin) [ezan okurken] parmaklarını kulaklarına tıkaması güzeldir' dedi. Bu durumda Şâfiî'nin sadece *istihsâna* dayanarak bu görüşleri ileri sürmediği aksine *istihsân* ile beraber olan başka delillere dayanarak bu görüşleri benimseydiği söylenir."¹⁰³

Mâverdî, yukarıda Şâfiî'nin delilsiz bir şekilde *istihsâna* dayalı olarak hüküm verdiği ileri sürülen meseleleri ele aldıktan sonra, bunların her birinin delili olduğunu, Şâfiî'nin herhangi bir delile dayanmayan *istihsâna* değil görüşlerini dayandırdığı delillerin olduğu argümanını ileri sürerek, Şâfiî'yi savunmaya çalışmaktadır. Ona göre, Şâfiî *mut'a* konusundaki *istihsânı* sahâbeden İbn Ömer'in (öl. 73/692) görüşüne yani sahâbî kavline dayanmaktadır.¹⁰⁴ Keza, ona göre Şâfiî'nin *şufa* konusundaki *istihsânı* bu konuda gerçekleşen *icmâ'a*, hakimın müshafa yemin etmesi *kıyâsa* ve ezan konusundaki *istihsânı* ise Hz. Peygamber'in huzurunda gerçekleşen sahâbe uygulamasına dayanmaktadır.¹⁰⁵ Mâverdî, son kertede kendilerine (Şâfiîlere) göre bir delil ile beraber gerçekleşen *istihsân* ile amel edilebileceği ancak kendisi ile beraber herhangi bir delilin desteklemediği *istihsân* ile amel edilemeyeceği ve kendilerinin inkar ettiği *istihsânın* bu tür *istihsân* olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.¹⁰⁶

Ebü'l-Meḥâsin er-Rûyânî (öl. 502/1108), Mâverdî ile aynı tavrı sergileyerek Şâfiî'nin *istihsâna* dayanarak verdiği hükümlerin delili olduğunu belirtmektedir. Rûyânî, Mâverdî'nin değinmediği Şâfiî'nin Saîd b. el-Müseyyib'in *mursel* rivâyetlerini güzel gördüğüne ilişkin nakle yer vermektedir. Ona göre, Şâfiî mutlak surette bir delile dayanarak ileri sürdüğü görüşleri güzel görmüştür.¹⁰⁷ Rûyânî, Şâfiî'nin, Saîd b. el-Müseyyib'in *irsâlinin* sahâbeden yapılan *irsâl* olduğu için güzel gördüğünü ve bunu delil olarak kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁸ *İstihsân* ile amel etme konusunda Şâfiî'nin bu görüşlerini değerlendirenlerden biri de Zerkeşî'dir. O, Şâfiî'nin *istihsân* ile amel ettiği ileri sürülen görüşleri mutlak surette bir delile dayalı olarak güzel (*istahsene*) gördüğünü belirtmektedir. O buradan hareketle delile dayanan her şeyin güzel olduğunu söylemekte, delile dayanarak bir şeyi güzel görmenin hüccet olduğunu ve güzel olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁹ Zerkeşî de Mâverdî ve Rûyânî gibi Şâfiî'nin bu görüşlerinin delillerini aktarmaktadır.¹¹⁰

Yukarıda aktardığımız üzere, Ḥaffâf ve İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin Şâfiî'ye nispet ederek aktardıkları görüşler gerek kendi dönemlerinde ve gerekse de sonrasında tartışmalara konu olmuştur. Ḥaffâf ve İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin, Mâverdî ve Rûyânî gibi Şâfiî'nin görüşlerini temellendirmeden aktarmaları, bu konuda Şâfiî'ye yapılan itirazları cevapsız bıraktıkları izlenimi vermektedir. Muhtemelen elimize ulaşan eserlerinde

¹⁰³ Mâverdî, *el-Ḥâvî*, 16/165-166.

¹⁰⁴ Mâverdî, *el-Ḥâvî*, 17/166.

¹⁰⁵ Mâverdî, *el-Ḥâvî*, 16/166.

¹⁰⁶ Mâverdî, *el-Ḥâvî*, 16/166.

¹⁰⁷ Ebü'l-Meḥâsin Abdilvâhid b. İsmâil er-Rûyânî, *Baḥru'l-mezheb fi furû'i mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'ârabî, 2002/1423), 11/259-260.

¹⁰⁸ Rûyânî, *Baḥru'l-mezheb*, 11/259-260.

¹⁰⁹ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/106.

¹¹⁰ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/106-109.

konuyu muhtasar olarak ele almalarından dolayı Şâfiî'ye yapılan itirazları cevapsız bırakmışlardır. Bu dönemde ve sonrasında yaşayan Şâfiîlerin bu konuda Şâfiî'ye yapılan itirazları cevap verdiklerini Zerkeşî'den öğrenmekteyiz. Zerkeşî'nin belirttiğine göre [Ebû Sâîd] el-İştâhrî (öl. 328/940), [Ebû Bekir] el-Ḥaffâl eş-Şâfiî, İbnü'l-Kâş, [Ebû Alî] es-Sincî (öl. 417/1026), Mâverdî, Rûyânî ve onların dışındaki Şâfiî âlimleri, Şâfiî'nin ancak bir delile dayanarak bu görüşleri güzel gördüğünü (*istihşene*) ileri sürmektedirler.¹¹¹ Bu veriler dikkate alındığında Şâfiî'nin *istihsânın* hücciyeti konusunda teorisi ve pratiğinin birbiriyle çeliştiğine ilişkin eleştirilere karşı Şâfiî fakihlerinin Şâfiî'yi savunduklarını tespit etmek gerekir. Ancak yukarıda zikredilen meseleler dışında *istihsân* ile amel etme konusunda Şâfiî'ye yöneltilen eleştiriler arasında en dikkat çeken mezhep içinden yapılan eleştirilerdir. İmâmü'l-Ḥaremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085) ve öğrencisi Ebû Ḥâmid el-Ğazzâlî, (öl. 505/1111) *istihsân* ile amel etme konusunda Şâfiî'yi eleştirenlerdendir. Cüveynî *Nihâyetu'l-maṭlab* adlı eserinde ihramlı bir kimsenin saçını tamamen tıraş etmemesinin ve bitlerini saçından çıkarmamasının evlâ olduğu görüşünü hocasına (şeyh) nispet etmektedir. Ona göre bu görüş, hocası dışında kimsenin ileri sürmediği bir görüştür. Cüveynî, hocasının bu konudaki görüşünü Şâfiî'nin açık ifadesine (nassına) dayanmaktadır. Cüveynî, Şâfiî'nin bu konudaki açık ifadesini aktararak şu ifadelerle tenkit etmektedir:

“O (Şâfiî) şöyle dedi: ‘Eğer onu (biti) [saçından] çıkarırsa bir şey tasadduk etmesi gerekir.’ O (Şâfiî) sonra da ‘bu söylediğim görüşü nereden aldığımı bilmiyorum’ dedi. Ben diyorum ki bu, Ebû Ḥanîfe'nin *istihsânına* benzeme konusunda Şâfiî'nin hesabına yazılmıştır.”¹¹²

Yukardaki pasajdan anlaşıldığı üzere, Cüveynî, Şâfiî'yi Ebû Ḥanîfe gibi herhangi bir delile dayanmadan *istihsân* ile görüş belirterek eleştirmektedir. Ğazzâlî'nin bu konudaki eleştirisini Zerkeşî aktarmaktadır. Ona göre, Ğazzâlî *el-Basît* adlı eserinde aynı meselede hocası Cüveynî'yi de referans göstererek şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Bu, Ebû Ḥanîfe'nin [öl. 150/767] *istihsânı* türündendir ve müşkildir. Sahih olan, bunun (görüşün) Şâfiî'nin *istihsânı* olmasıdır. Çünkü o (Şâfiî) belirttiği görüşün *aşlının* olmadığını açık bir şekilde söylemektedir.”¹¹³

Zerkeşî, Ğazzâlî'nin bu görüşünü aktardıktan soran Ğazzâlî'ye karşı çıkarak Şâfiî'nin bu görüşünün zannedildiği gibi *istihsân* olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre Şâfiî'nin buradaki ifadesiyle benimsediği görüşün delilini hatırlamadığını vurgulamak istemektedir. Aksine Şâfiî burada delilsiz bir şekilde nefesine uyararak herhangi bir görüş benimsediği kastetmemiştir.¹¹⁴ Son kertede Zerkeşî, Şâfiî ve onun seçkin öğrencilerinin (ashâbının) ifadelerinde geçen *istihsân* kavramının delilsiz olarak görüş belirtmek anlamına gelmedi-

¹¹¹ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/106.

¹¹² İmâmü'l-Ḥaremeyn el-Cüveynî, *Nihâyetu'l-maṭlab fî dirâyeti'l-mezhebe*, thk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb (Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2007/1428), 4/274.

كان شيخه يقول: الأولى للمحرم ألا يغلي رأسه، ولا ينحّي هوائها استدامة للشعث. وهذا لم يذكره غيره، ولكنه اعتضد بصنّ الشافعي، وذلك أنه قال: "لو نحاها، تصدق بشيء"، ثم قال: "ولا أدري من أين قلت ما قلت" وهذا محسوب على الشافعي في مضاهاة استحسان أبي حنيفة.

¹¹³ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/107.

وقال الغزالي في البسيط "قال الشافعي: لو كان برأس المحرم هوائ فنحاهما تصدق بشيء؟"، ثم قال: لا أدري من أين قلت ما قلت قال الإمام في النهاية والغزالي في البسيط: "هذا من قبيل استحسان أبي حنيفة وهو مشكل فالصحيح أن ذلك من الشافعي استحساناً، فإنه بين أنه لا أصل له

¹¹⁴ Zerkeşî, *el-Baḥr*, 8/107.

ğini belirtmektedir. Ona göre Şâfiî ve onun seçkin öğrencilerinin *istihsân* ifadeleriyle ileri sürdükleri görüşler, -kendileri açık bir şekilde belirtmeseler dahi- mutlak surette bir delile dayanmaktadır.¹¹⁵ Görüldüğü üzere Şâfiî'nin teoride karşı çıktığı *istihsân* ile pratikte amel edip etmediği problemi gerek Şâfiîler gerekse de muhalif mezhepler arasında birçok tartışmaya konu olmuştur.

Sonuç

Ebû Bekir el-Ĥaffâf'ın *el-Aksâm ve'l-Ĥişâl* adlı eseri birkaç açıdan önemlidir. Her şeyden evvel bu eser, her ne kadar furû' fıkıh alanında yazılmış olsa da yazarın mukaddimede yer verdiği fıkıh usûlü ile ilgili kısım Şâfiî'den sonra Şâfiî fıkıh usûlünün gelişimini takip etmeye olanak sağlamaktadır. *el-Aksâm ve'l-Ĥişâl*, Şâfiî'den sonra fıkıh usûlünün bir veya iki asırlık geçmişi "kayıp halka" veya "karanlık çağ" olarak nitelenmesine ilişkin modern yaklaşımların sorgulanması gerektiğini gösteren metinlerden biridir. *el-Aksâm ve'l-Ĥişâl* ile aynı dönemde kaleme alınmış ve her biri furû' fıkıh eseri olan İbn Süreyc'in *el-Vedâi'* ve İbnü'l-Kâş et-Ṭaberî'nin *et-TelĤîs* adlı eserlerinde yer alan usûl muhtevası, Şâfiî'den sonra fıkıh usûlünün gelişimini belli ölçüde aydınlatan diğer metinlerdir. *el-Aksâm ve'l-Ĥişâl*'i fıkıh usûlü tarihi açısından önemli kılan diğer bir husus, tarihi kaynaklarda ilk dönem Iraklı Şâfiîlerin bazı konularda Mu'tezile kelâmından etkilendiğine ilişkin iddiaları kanıtlayan veriler içermesidir. Bilindiği üzere Şâfiî, kendi döneminde Mu'tezile ile özdeşleşen kelâm ilmine mesafeli ve hatta karşı bir tutum içindedir. Şâfiî, *er-Risâle* başta olmak üzere diğer fıkıh usûlü eserlerinde kelâmî perspektifi yansıtan tartışmalar yer vermemektedir. Ancak ilk dönem Iraklı Şâfiîlerin Mutezile kelâmının merkezi konumunda bulunan Irak bölgesinden etkilenerek bir takım kelâm kaynaklı fıkıh usûlü meselelerini tartıştıklarını ve bu tür konularda Mu'tezile mezhebine yakın görüşler benimsedikleri görülmektedir. Sonraki Eş'arî ve Şâfiî âlimler, bu durumu onların Mu'tezile'nin eserlerini incelediklerini ancak kelâm ilmine yeterince hâkim olmadıkları için Mu'tezile'den etkilenerek benimsedikleri görüşlerin dayandığı kelâmî zemini anlamadıklarını belirterek izah etmeye çalışmışlardır. İlk dönem Şâfiîlerle aynı dönemde ve aynı bölgede yaşayan Ebû'l-Ĥasen el-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) Mu'tezile karşıtı olarak ortaya çıkışı ve tarihsel süreçte Eş'arîlik ve Şâfiîliğin birbirine eklenmesiyle beraber, ilk dönemlerdeki Mu'tezilî etki yerini Eş'arîliğin etkisine bırakacaktır.

el-Aksâm ve'l-Ĥişâl'in usûlî muhtevasına bakıldığı zaman, delillerin kendi aralarında kategorize edilmeye ve belli bir sistem çerçevesinde ele alınmaya çalışıldığı görülmektedir. *Sünnetin mutevâtir ve âĥâd* olarak iki, *icmâ'*ın altı, *kıyâs*ın üç, *ictihâd*ın üç, *illetlerin sekiz kısıma ayrılması* bunu göstermektedir. Keza deliller ilgili tartışmaların yaşandığı görülmektedir. *Mursel haberle amel etme*, *Kitâb* ve *sünnet* arasındaki *nesih* ilişkisi, *kıyâs* ve *ictihâd* arasındaki ilişki, *istihsân* ile amel etme ve Şâfiî'nin *istihsâna* yaklaşımı vb. hususlar bu dönemde tartışılan başlıca usûlî meseleler olduğu görülmektedir.

Kaynakça

Aybakan, Bilal. *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

¹¹⁵ Zerkeşî, *el-Baĥr*, 8/107.

- Beroje, Sahip. “İmam Şâfiî'nin Nesh Anlayışı ve İlk Şâfiî Usûlcülerin Buna Yönelik Eleştirileri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007), 55-82.
- Burton, John. *The Sources of Islamic Law Islamic Theories of Abrogation*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.
- Cüveynî, İmâmü'l-Ḥaremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*. thk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2012/1433.
- Cüveynî, İmâmü'l-Ḥaremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-maṭlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2007/1428.
- Ebü'l-Bekâ' ed-Demîrî, Kemâluddîn Muḥammed b. Mûsâ b. İsâ b. Alî eş-Şâfiî. *en-Necmu'l-vehhâc fi şerhi'l-Minhâc*. 10 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007/1428.
- El Shamsy, Ahmed. “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”. *Journal of the American Oriental Society* 137. 3 (2017), 505-536
- Eşit, Davut. *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Eşit, Davut. *Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Eşit, Yusuf. *Kavleyn Literatürü Bağlamında Şâfiî Savunusu*. Ankara: Fecr yayınları, 2019.
- Ḥaffâf, Ebû Bekir Aḥmed b. Ömer. *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*. Dublin: Chester Beatty Library, nr: 5115. <https://chesterbeatty.ie/>
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû's-Sıdk Taḳıyyuddîn Ebû Bekir b. Aḥmed b. Muḥammed b. Ömer. *Ṭabaḳātu's-Şafi'îyye*. 4 Cilt. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1987.
- İbn Süreyc, Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî. *el-Aksâm ve'l-ḥişâl*, Dublin: Chester Beatty Library, 5115. <https://chesterbeatty.ie/>
- İbn Süreyc, Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-Vedâi' li manşûşi's-şerâi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1502.
- İbnü'l-Mülaḳḳın, Ebû Ḥafş Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Aḥmed. *el-'Akdu'l-muzheb fi ṭabaḳâti ḥameleti'l-mezheb*. thk. Eymen Naşr el-Ezherî - Seyyid Mehennâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997/1417.
- İltaş, Davut. “Tahâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/385-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi. “Kütüphane Katalog Tarama”. Erişim 16 Mart 2021. <http://ktp.isam.org.tr/>
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Mâverîdî, Ebü'l-Ḥâsen Alî b. Muḥammed b. Ḥabîb. *el-Ḥâvî'l-kebîr fi fıkhî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve huve şerhu Muḥtaşari'l-Muzenî*. thk. Alî Muḥammed Mü'avvaḍ - Âdil Aḥmed Abdülmevcûd. 19 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999/1419.

- Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Aĥmed b. Ĥamza el-Enşârî. *Nihâyetu'l-muĥtâc ilâ şerĥi'l-Minhâc*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1984/1404.
- Sübkî, Ebû Naşr Tâcüddîn İbnü's-Sübkî 'Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Ĥabaĥâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kubrâ*. thk. Maĥmûd Muhammed Ĥanâhî - Abdülfettâĥ Muhammed el-Ĥülv. 10 Cilt el-Ĥâhira: Maĥba'âtu 'İsâ el-Bâbî el-Ĥalebî, 1964/1383.
- Sübkî, Ebû Naşr Tâcüddîn İbnü's-Sübkî Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Rafu'l-ĥâcib 'an Muĥtaşari'bni'l-Ĥâcib*, thk. Alî Muhammed Mü'avvaĥ - Âdil Aĥmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1999/1419.
- Sübkî, Ebü'l-Ĥasen Taĥıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî - Ebû Naşr Tâcüddîn İbnü's-Sübkî Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *el-İbhâc fi şerĥi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995/1416.
- Süyûtî, Ebü'l-Faĥl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *el-Eşbâĥ ve'-nezâir fi kavâ'id ve furû' fıkhi's-Şâfi'îyye*. 2 Cilt Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *Er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*. çev. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *es-Sunenu'l-me'sûre li'l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î rivâyetu Ebî Ca'fer et-Taĥâvî el-Ĥanefi' an ĥâlihi İsmâ'îl b. Ebî Yaĥyâ tilmizi's-Şâfi'î*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1986/1406.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî. *İrşâdu'l-fuĥûl ilâ taĥkiĥi'l-ĥaĥki min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Şâ'bân Muhammed İsmâîl. 2 Cilt B.y.: Dâru's-Selâm, 1998/1418.
- Şîrâzî, Ebû İřĥâĥ Cemâlüddîn İbrâĥîm b. Alî b. Yûsuf. *Şerĥu'l-Luma'*. thk. Abdülmecîd et-Türkî. 2 Cilt. Tûnus: Dâru'l-Ĥarbi'l-İslâmî, 2012/1433.
- Şîrâzî, Ebû İřĥâĥ Cemâlüddîn İbrâĥîm b. Alî b. Yûsuf. *Ĥabaĥâtu'l-fuĥahâ'*. Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1970.
- Ĥaberî, Ebü'l-Abbâs Aĥmed b. Ebî Aĥmed Muhammed b. Ya'kûb İbnü'l-Ĥâş. *et-Telĥîs*. thk. Âdil Aĥmed Abdülmevcûd - Alî Mü'avvaĥ. el-Memleketu'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye: Mektebetu Nizâr Muřtafâ el-Bâz, 2010/1431.
- Temel, Ahmet. "Fıkıh Usulünün Baĥımsız Te'lif Asrında İcmâ' Tartışmaları: Hicri Üçüncü Asırda İcmâ' Delilinin Gelişimi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Bahar 2020), 802-826. <https://doi.org/10.17859/pauifd.737645>
- Temel, Ahmet. *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûl al-Fiqĥ between al-Şâfi'î and al-Ĥařşâş during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries*. California Santa Barbara: University of California, Doktora Tezi, 2014.
- Okuyucu, Nail. *Fıkıh İlmine Giriş Metinler Seçkisi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Okuyucu, Nail. "Şâfiî'nin Kaynak İçi Nesih Teorisi ve Şâfiî Fıkıh Geleneğinde Yorumlanmış Biçimleri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (2020), 1-44. <https://doi.org/10.26570/isad.650133>

Üzüm, İlyas. "Hüküm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/466-468. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Baĥru'l-muĥît fî uşûli'l-fıķh*. 8 Cilt b.y.: Dâru'l-Kutûbî, 1994/1414.